

Зулфия

АСАРЛАР

УЧ ЖИЛДЛИК

Учинчи жилд

Камалак

*Хотиралар
Очерклар
Сухбатлар
Таржима*

Тошкент
Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва ~~санъат~~ санъат нашриёти
1986

Ўз2
3—91

Зулфия

Асарлар: 3 жилдлик. 3-жилд: Камалак: Хотиралар. Очерклар. Суҳбатлар. Таржима.— Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986.—432 б.

Ўзбекистон халқ шоири Зулфия «Асарлар»нинг учинчи жилдига муаллифнинг хотира ва очерклари, адабий мақола ва суҳбатлари киритилди. Осиде, Африка ва Лотин Америкаси ёзувчиларининг турли анжуманлари ҳақидаги чизгилари ҳам шоиранинг жўшқин ижтимоий фаолияти ҳақида тасаввур беради. Шунингдек, китобдан А. Гинзбургнинг «Там-там садолари» драмаси таржимаси ҳам ўрин олган.

Зульфия. Собрание сочинений: в 3-х т. Т 3. Радуга: Очерки и воспоминания. Литературные статьи. Беседы. Перевод.

Ўз2

4702570200—180 29'—86
М 352 (04)—86

I

Юрагимга яқин кишилар

ҲАЁТ ВАРАҚЛАРИМ

Яна баҳор, мангу ёруғ фасл. У назаримда нимпушти либосда юргандай. Йўқ, йўқ, бирданига шундай эмас. Олдин юракларимизни бу мўъжизадай баҳор соғинчи тўлдиради. Биз кунлар, сўнг соатларни интиқ санаймиз. Кейин дарахтларнинг нозик новдаларига митти куртакчалар тошади. Улар бахмалдай барг бўлиб ёзилади. Кейин бодом, ўрикларнинг бошини оппоқ пушти туманлардай гуллар чулғайди. Сўнг жимлик ва олмаларнинг хушбўй атирлари меҳнатга уйғотган илиқ тупроққа ёйилади.

Баъзилар йилнинг тўрт фасли ҳам баҳор бўлишини хоҳлайдилар. Менимча, баҳор билан доим бирга бўлсам, унинг келиши бу қадар ширин туюлмас эди. Одамзод баҳорга бу қадар интиқ бўлмасди.

У йилда бир бор келган фасл бўлгани учун ҳам шу қадар суюкдай, тансиқдай.

Эс-эс биламан, болалигимда куртакларнинг баргга айланганини ўз кўзим билан кўргим келарди. Тушларимда бу ҳолатларни неча-неча бор кўрганман; жажжи муштан ҳам жажжироқ куртакчалар жилмаяди, жилмайиши япроқларга айланади, япроқчалар ҳадемай ёйилади ва шамолда рақс туша бошлайди.

Унгимда эса қайрағочлар, толлар қарши-сида шу мўъжизани кўриш учун соатлаб пой-лардим, бирданига куртакчалар яшил-қизғиш йўрғагини ечиб ташлаб, ҳилпираган япроқ бўладигандай туюлаверарди, қарайверардим, қарайверардим. Кўзларим оғригунча термулардим. Дугоналаримнинг чақиришлари, онамнинг мулойим овоз берганлари, акаларимнинг ёлғондакам дўқ-пўписалари менга сира ҳам кор қилмасди.

Лекин бари кутганларим беҳуда кетарди. Куртак менинг йўқлигимда япроқ бўларди. Улғайганимда киноплёнкаларда бу ҳолатни кўп бор кўрганман. Лекин у мени ортиқча ҳайратга солмасди. Бу — менинг болалигим, хотирамга гўзал сувратдай ўрнашиб қолган болалигим. У ҳозиргига унча ўхшамаган кўҳна Тошкентнинг маҳаллаларидан бирида ўтган. Ҳовлимиз мўъжазгина эди. Эрта баҳордан кеч кузгача хушбўй ва хушрўй гуллар очилиб ётарди.

Мен онамнинг кенжаси эдим. Онам! Йиллар ўтган сайин мен бу мўътабар зотни яхшироқ таниб бораётгандай бўламан. У тобора менинг юрагимга яқинроқ келиб, жон-жонимга сингийди.

Баъзан ўзим билан ўзим танҳо қолган кезларимда хотирам қатларидан ҳатто овозлари келаётгандай бўлади. Шеър ўқишларини кўп севар эдик, қандайдир эркаловчи, майин, муסיқий, маънили... Онам кўпроқ ўғил болаларни ўстирган. Уғил бола тарбияси қийин бўлади, аёл кўп ўғил ўстирса, сержаҳл бўлиб қолади, деган гаплар қулоғимга чалинган. Йўқ, менинг онам овозини сира баланд кўтармасдилар. Мен уларни тинглаётганимда пок, ором-

бахш бир оламга киргандай ҳис этардим ўзимни.

Онам биз фарзандларнинг «нега?», «нима учун?» тарзидаги саволларимизга сабр-қаноат билан, жуда мароқли, мулоқим жавоб қилардилар. Уша овоз, энди билсам, мени дунё кенгликларига бошлаган сўқмоқ экан. Энди билсам, онамнинг битта ўзлари ҳозирги замон болаларига ҳар хил ахборот берувчи ўнлаб манбалар ўрнини босар эканлар. Агар истеъдодим бор бўлган бўлса, унинг чашмаси—онам. Агар адабиёт аҳлига бир кафт дон янглиғ шеърӣ ҳосил тутган бўлсам, унинг уруғини қалбимга аввало онам сочганлар.

Онламиндан ёзма эсдаликлар, сувратлар қолмаган ҳисоб. Фақат болалигим жуда беғубор, бахтиёр ўтганлиги учунми, бу эсдаликлар, бу сувратлар менинг ёдим дафтарига яхлит ёзилган.

Тўғри, биз бой яшамасдик, осон ҳам яшамасдик, фақат гўзал яшардик, тинч яшардик. Уйим деганда кўз олдимга онамнинг мулоқим, дониш нигоҳларидан сўнг чопқиллаб оқаётган ариқ, шовуллаб куйлаётган тераклар келади.

Тўрт акам бор эди, бири биридан кўркам, кучли, мард йигитчалар... Онам ҳаммамизнинг кўнглимизни олишга улгурардилар. Отам уйда кам бўлардилар. Лекин мен уларни ҳам жуда ёрқин эслайман. Улар кийимларининг у ер-бу ерида чўғ изи, ҳорғини кириб келардилар, доним олов исн келарди отамдан. Отам пўлат қуювчи эдилар. Мен отамнинг чўғдай пўлатни истаган шаклга сола олганларини, ундан турли буюмлар ясаганларини, бундан роса ҳайратга тушганларимни ҳам кечагидай эслайман.

Мана шулар менинг бахт деб атаганларим: юлдузлар ҳақида эртак айтувчи онамнинг овози, отам, унинг қўлида жилмайиб тургандек қизғиш чўғ, ерга урса, кўкка сачрайдиган акаларим—маҳалланинг ўсмир болалари... Ажойиб дўстлар эдик. Мен ҳозир уларнинг бори тўғрисида ҳам, йўғи тўғрисида ҳам севиб, ҳар бирининг ўзига хос қилиқларини сўзлаб беришим мумкин.

Мен яқинда Америка ёзувчиси Бенжамен Спокни ўқидим. Унда маънавий бой, пок ҳаёт бағридаги болалик—гўзал болалик эканлиги ҳақида ҳам гап бор. Бунга мен ўз кўрган-кечирганларим сабаблими, жуда ишонаман.

Болалик ва ўсмирлик ҳақида жуда кўп яхши китоблар ёзилган. Лев Толстой, Аксаков, Герцен, Алексей Толстой, Горький... ҳаммасининг болалиги ҳар хил даврда, ҳар хил кишилар орасида ўтган. Ҳар бириси бошқа тақдир. Гафур Ғулом, Ойбек, Абдулла Қаҳҳорларнинг ҳам умрининг бу тўнғич фасли ҳақидаги асарлари бор.

Мен эса ҳанузгача ёзмаганман. Лекин ёзим келади. Баъзан шеърларимга ўша шаффоф кунларимнинг парчалари оқиб киради. Лекин у бир томчи, холос. Балки, болалигим, уни беазаган яқинларим ҳақида китоб ёзиш бахти менга ҳали насиб этар...

Техникумга ўқишга киргач, кўз олдимда ҳаётнинг яна бошқа бир саҳифаси очилди. Бу саҳифа сўзлари энди қўшиқ авжларидай шиддатли эди. «Хужум» деб аташарди бу даврни.

Самарқанд, Бухоро, Тошкент майдонларида гулханлар ловуллаб ёнарди, унга қўшилиб паранжи-чачвон ҳам ёнарди. Давр қайноқ, давр руҳи сингган юраклар ҳам қайноқ эди.

Алвон рангли жанговар шиорлар, митинглар, доим гавжум аёллар клублари, ликбезлар... Мана энди, бу даврдан хотирамга ўрнашган жонли тасвирлар...

Кейин илк шеърый тўпланим босмадан чиқди. Юпқагина, лекин унинг менга берган қувончлари, қанотли туйғулари бор оламча! Уни «Ҳаёт варақлари» деб атабман. Энди билсам, у дунёга айтган илк сатримнинг илк сўзларидай гап экан. Бу йилларда менинг ҳаётимга яна бир қувонч тўлқини кирди. Бу—Ҳамид Олимжон эди. Унинг азиз исми фақат менинг ҳаётим саҳифаларигагина эмас, республикамиз адабий ҳаётига ҳам ёзилган. У иқтидорли шоир, ёзувчиларни орқасидан эргаштира олиш кучига қодир бўлган ташкилотчи инсон эди.

Ҳамид Олимжон менинг учун талабчан устоз, меҳрли дўст эди. Шеърларимни илк бор ҳаяжондан титраб, унга ўқирдим. У аёвсиз таҳрир этарди. Йиллар ўтди, йилларнинг бири билан қўшилиб, Ҳамид Олимжон ҳам кетди. Энди мен сатрларимга унинг нигоҳи билан қарашни ўргандим. Ҳали-ҳануз менинг жуда кўп қораламаларим иш столим ғаладонларида айнан шу нигоҳдан ўтолмай, қолиб кетади.

Сўнгра эса менинг ҳаётимга йўллар, Иттифоқимиз ва дунёнинг турли тарафларига тушган йўллар кириб келди. Йўллар билан қадрдон дўстлар, турли эл ҳақида сўйловчи турли тилдаги китоблар. Мен уларни варақлашни жон-дилимдан севаман. Чунки бу китобларда халқ руҳининг бир қисми, халқ хотирасининг бир қисми яшайди.

Шеърят! Бу ҳаётимнинг барча саҳифалари, азиздан азизим, оғриғим, шодлигим, содиқ

дўстим, сирдошим менинг. У ҳаммага азиз!
Мен бунга сафар чоғларимда кўпроқ инондим.
Одамлар чинакам шеърга ишонади, унга суянади,
уни интиқ кутади, малҳам деб билади!
Шеърят—инсоннинг маънавий эҳтиёжи. Мендан
кўпинча ҳаётимнинг энди ёзилажак варақларидagi
шеърлар ҳақида сўрашади. Мен айтолмайман,
ахир, келгусида муҳаббат ва яна ҳоказолар
ҳақида шеър ёзмоқчиман, деб бўлармиди?
Асло!

Шеър бу — чақмоқдай оний туйғу. Унинг
сувратини чизиб улгурсанг — улгурдинг,
йўқса етмиш икки томирингга сим-сим оғриқ
юраверади.

Баъзан умуман ёзолмай қоламан. Кўнгил
дунёмга бир тола ёруғлик тушмайди, ўша кунлар.
Шеър мени бутунлай ташлаб кетгандай,
бутунлай ғариба бўлиб қоладигандай ташвишга
тушаман. Йўқ, қай бир бахтли фурсатда
менинг шодлигим — шеърим яна келади!
Ҳамма танаффусларда шундай ҳолатни бошдан
кечираман.

Менинг умрим варақларида қийноғидан ҳам,
шодлигидан ҳам қувониб юрганам яна бир
бебаҳо бойлигим бор. Булар — фарзандларим,
ўғлим, қизим. Улар ҳозир ўзлари ота-она,
бир-бирига ўхшаб-ўхшамаган фарзандлар
тарбия қилишмоқда. Баъзан Ҳулкар гапираётганда
ундан онамнинг майин овози эшитилгандек
бўлиб кетади. Улуғбек неварамнинг ўткир
нигоҳларида баъзан Ҳамид Олимжоннинг қара
рашларини кўргандай бўламан.

Шунда мен дунёда ҳеч нарсанинг изсиз кетмаслигига,
фақат у бир кўринишдан иккинчи кўринишга ўтиб
яшашига чуқурроқ ишонаман. Менинг, ота-онамнинг,
Ҳамид Олимжон ва

унинг аждодлари қони тиниб қолмаслиги умиди менга куч беради.

Мен яна бир нарсага қаттиқ умид қиламан. Йиллар ўтаверади, ер юзидаги ҳаёт бундан ҳам гўзаллашаверади, унда бугунгидан ҳам яхшироқ инсонлар — руҳи бой одамлар яшайди. Агар ўша кишилар ҳам менинг бирор сатримни эсга олсалар, ўша сатр улар учун керакли бўлса, қалбининг бўш бир нуқтасини тўлдирса... Қаламимга шу умид куч беради. Зотан, шу илинжсиз ёзишнинг кераги йўқ! Шоир фақат бугуни учун шоир бўлса, бўлмагани яхши!

1978

У ЯШАШНИ СЕВАРДИ

Ҳамид Олимжон ҳақида хотиралар

Одимлаб ўтганим — йиллар ва йўлларга хаёлан қайтаман. Бу йўллар ва йилларнинг бирон лаҳзасини ҳам беҳаяжон, лоқайд эслай олмайман. Ҳар бир дақиқасида қувончу изтироблар, топиш, йўқотишлар, дийдорлашиш, айрилишлар бор. 1932 йил... Бу сана менга ёш ва ўтли, шиддатли бўлиб кўринаверади. Балки, бу ўша пайтдаги туйғуларим, кечинмаларим билан боғлиқдир?..

Мен Ҳамид Олимжонни илк дафъа ўша йилда кўрганман. Биз—йигирма чоғли адабиёт ихлосмандлари — семинар машғулотларига йнгилардик. Машғулотларни Ҳамид Олимжон билан Уйғун бошқарарди. Уларнинг ўша пайтдаги фақат ўзига ишонган кишидагина бўладиган босиқ, мағрур, кучли қиёфалари мени ҳозиргача ҳайратга солади. Улар ўзларини ниҳоятда эркин тутарди.

Биз ҳар бир сўзига, ҳар бир сатрига мафтун бўлиб, сўзларини мўъжизадай билардик. Ўзимизни улар олдида анча нўноқ ҳис этардик. Балки, бу уларнинг кун сайин кўз ўнгимизда улғайиб борган шуҳратлари туфайлидир, деб ўйлайман энди.

Улар билан бир хонада ўтириб, шеър, ижод

ҳақида сўйлаша олганимиздан ҳам ғоят бахтиёр эдик.

Устоз билан шогирд бемалол ўтириб шеър устида баҳслашадиган, ижобий маънода мусобақа қиладиган бугунги кунда менинг бу таассуротларим бир оз ғалати туюлиши мумкин. Бироқ ўша пайтда мен ва атрофимдаги барча сафдошларим айнан шундай ҳиссиёт билан яшаганимиз — ҳақиқат.

Мен уларни ўша пайтда шундай ҳайратга, шундай ихлосга лойиқ эдилар, деб ўйлайман. Йигирма икки, йигирма уч ёшлардаги сиёсий, адабий етуклик, замон нафасини чуқур ҳис этиш, билим кўламларининг ниҳоятда кенглиги, ҳозиржавобликлари, сафарбарликлари — барча-барча фазилатлари менга шундай хулосага келиш имконини беради.

Яшириб ўтирмайман: Ҳамид Олимжон илк кўришувларданоқ кўзимдан кўнглимга ўтди. Мен жуда ёш ҳиссиётим билан унинг кенг қалби, улкан иқтидорини туйдим.

Давр мураккаб эди. Баъзилар ўзи билан ўзи, баъзилар эса атрофидагилар билан баҳслашарди. Қурилаётган янги замон машаққатлари, шиддатлари орасида унинг келажагини жуда ёрқин тасаввур этиш ва ишониш ҳаммага ҳам бирдай насиб бўлавермас эди.

Ҳамид Олимжон эса ишонини тугул, бошқаларни ҳам ишонтира олиш қобилиятига эга эди. Унинг ғоявий позицияси жуда аниқ бўлгани каби нутқи, сўзи, шеъри билан бошқаларни чорлаётган йўли ҳам жуда ойдин эди. Шу сабабданми, ҳар бир чиқиши ҳаммининг ёнида сақланиб қолар, гапирган гапларини анчагача эслаб юришарди.

Ҳамид Олимжон айёрликни ёмон кўрарди. Суҳбатдошининг юзига тик қараб, кескин ва қатъий гапирарди.

Шу сабабми, Фафур Фулом ҳазил аралаш:

— Мен Ёзувчилар союзида биттагина Ҳамидга сўз дея олмайман. Шундай гапирадики, ҳаммасига қўшилмай иложинг йўқ,— деб юрардилар...

1934 йил республика журналларидан бирида шеърим эълон қилинди. Эртасига Карл Маркс кўчасида Ҳамид Олимжонга дуч келдим.

— Шеърингизни ўқидим,— деди у ошкора меҳр билан.— Яхши. Нимагалигини айтайми? Шеърда қалбингизнинг суврати бор, бир парчагина бўлса ҳам. У ўзингизнинг қалбингиз. Худди шундай давом эттириш керак. Риторикасиз, ҳақиқатни ёзиш зарур. (Мен ўша пайтларда «риторика» тушунчасини гира-шира англардим, лекин бу ҳақда индамай қўя қолдим).

Ўшанда мен уйимизга юриб эмас, учиб келдим. Келибоқ йўл бўйи туғилган туйғуларимни қоғозга туширдим. Мен бу шеърни шундай енгил, тўлиб-тошиб ёздимки, юрагимга аллақандай афсонавий бир қудрат кириб олиб, фикрларим, қўлларимга куч бахш этаётгандай эди. (Бу «Баҳор кечаси» деб аталган шеърим бўлса керак.)

Мен ижодкор учун биргина илиқ нигоҳ, илиқ сўз қадри нечоғлик баланд эканлигини ўша пайтда англаганман. Кейинчалик ҳаёт йўлларимда жуда кўп ёш ижодкорларга сўз айтишимга тўғри келди. Мен уларга ҳалол, лекин катта меҳр билан сўз айтишга ҳаракат қилдим, бу Ҳамид Олимжоннинг илк сабоғи туфайлидир.

Менинг акаларим партия ходимлари эди. Улар ўз эътиқодлари, ишларига ғоятда содиқ одамлар эди. Лекин Ҳамиднинг дунёқараши жуда кенг эди. Бу кенгликни ўзи шудгор қилиб, дон сочиб, ҳосил кўкартираётган деҳқон каби заррама-зарра ва тинимсиз ҳолда яратган деб ўйлардим. Шоир вафотидан сўнг ундан қолган азиз излар — саҳифа-саҳифа қораламалар, конспектлар, битган ва битмаган асарларни варақлар эканман, ўша пайтда жуда тўғри ўйлаганимни сездим. Ҳамид Олимжон кичкинагина, бир нутқ учун ҳам анча китоблар варақлаганининг гувоҳи бўлдим. Ҳар бир нутқини қайта тайёрлаганини кўрдим...

Бир оз олдинга ўтиб кетдим, шекилли. Бизни Қарл Маркс кўчасида илк учрашувдаги каби шеъринг ҳақидаги фикрлар, адабий кечалар тобора яқинлаштирди. 1935 йили тўйимиз бўлди. Мен яйраб яшардим. Инсон чинакам севиб, севилганда атрофидаги барча қийинчиликлар ушоқ бўлиб кўринади. Тўрт фасл ҳам баҳор бўлиб кўринади. Мен ўша пайтда шундай руҳда эдим.

Ҳамид Олимжон фақат сеvimли киши сифатида меҳр, эркалаш билангина эмас, дўст сифатида катта ғамхўрлик ва талабчанлик билан қарарди. У аввало ўз-ўзига жуда талабчан инсон эди. Мен унинг ўзи белгилаб қўйган иш интизомига темир қонун каби амал қилганига ҳали-ҳануз ҳайрон қоламан. Бу фазилат — инсондан катта прода, катта бардош талаб қилади, ахир.

Ҳамид Олимжоннинг кундузлари ҳам ниҳоятда ишчан ўтарди: йиғилишлар, адабиёт ҳақидаги баҳслар, китоблар, дўстлар билан

учрашувлар... Шулар орасида ҳам бари бир ижод учун имкон топарди. Одатда, саҳарда туриб ёзарди. Ҳамид Олимжон бирор сатр шеър ёзмаган кунда ўзидан жуда норози бўлар, ўша кунни умри ҳисобига қўшмай, ўчириб ташлагиси келарди, назаримда.

Бундан шоир кеча-кундуз мук тушиб ишлар экан, деган хулоса чиқмаслигини истайман. Ҳамид Олимжон яшашни жон-дилдан севарди.

Тоғда юрар оҳу бир жувон,
Сочини тарайди шаббода.
Менга бугун яқиндир осмон:
Булутлардан тепамда пода...

Ёки:

Кўзларимда ёнар учқунлар,
Зилол сувга ой эди сирдош,
Ялтирарди, доим товланар,
Ой нурига чўмилувчи тош...

Бундай гўзалликдан жунбушга келиб ёзилган шеърлар Ҳамид Олимжоннинг чинакам туйғулари эди. У ҳурликка чиққан ҳаётнинг ҳар бир дақиқасига, она Ватаннинг бир қарич бўлиб ердан кўтарилган гиёҳидан сервиқор тоғларигача асл ошиқ эди. Ва бу гўзалликлардан баҳраманд бўлишни ҳам биларди. Дам олиш кунлари у меннинг уй ишлари билан ўралашишимни ҳохламасди. Кўпинча шаҳар ташқарисига бошлаб кетарди.

Ҳамид Олимжон театр, кино, музыка янгиликларини диққат билан кузатарди. Яхши фильм, спектакль, концертларни қолдирмай кўрардик.

Мен ўша пайтларда: «Столга ўтирди, дегунча ёзаверади. Қайдан бу куч, илҳом?» деб таажжубланардим. Энди билсам, жаҳон, рус ва ўзбек классик, замонавий адабиётини ўқиш, ўқибгина қолмай, уларни таҳлил қилиш, фикрларини ён дафтарига ёзиб қўйиш, халқ оғзаки ижоди билан астойдил шуғулланиш — бу машғулотларнинг бари шоир ижоди учун доимий озиқ бўлиб турган экан. Ҳамид Олимжон шунча ишлар орасида менга ҳам астойдил ёрдам берар эди. Ёшман, баъзан менга сонсиз китоблар, қоғозлар ичида кўмилиб ўтириш ёқимли туюлмасди. Бундай пайтларда — у мени илҳомлантириш йўлларини топарди. Эсимда, бир гал Самарқанд сафаридан ўзи билан Раъно Узоқованинг шеърларини олиб келди. Таъсирчан жойларини ўша кечадаёқ ўқиб берди. Сўнг: «Кўряпсизми, аёлларимиз қандай ёза олади? Фақат жасорат, ирода керак,— деди-да, секингина қўшиб қўйди:— Биласизми, сиз яхшироқ ёза оласиз!»

Бу суҳбат менга катта туртки бўлди. Ҳамид Олимжон шеърларимни катта меҳр ва худди шундай талаб билан баҳоларди. У менга «Ижодкор учун ёзган нарсасидан бўлак ҳеч қандай имтиёз бўлмаслиги шарт», деган ақидани сўзи, иши билан сингдирди.

Ҳамид Олимжон фақат менга эмас, атрофдаги барча кишиларга шундай эътиборли эди. Одамларни севарди. Мен буни бошқача ифодалай олмайман, бошқача ифодаласам, хато бўладигандай туюлади.

Баъзан мен одамлар, жамоат ишлари унинг ҳаддан зиёд вақтнинг олмаяптимикини деб ҳам ўйлаб қолардим. Ҳамид Олимжон тўйнимиздан сўнг талай фурсат ўзини тўла-тўқис ижодга

бағишлагани эсимда. Ушанда тез вақт ичида «Зайнаб ва Омон», «Ойгул билан Бахтиёр» каби йирик асарлари ва ксйинчалик машхур бўлиб кетган бир қанча шеърлари ёзилган эди. «Муқанна» номли драмасини ёзишга тайёргарлик кўрганди. Шунини кўрганимдан сўнг: «Фақат ижод, адабиёт учун яралган экан бу киши», деган фикрга келганман.

Аммо унинг аввал фаол бир ижодкор, сўнг ёзувчилар союзи секретари сифатида олиб бораётган ишлари кўламини ҳис қилганимдан сўнг шеърят билан иш унинг учун иккита баб-баравар қон томиридай эканлигини англадим.

Шоир билан кечирган кунларимда мени ҳайратга соладиган лаҳзалар кўп бўларди. Мен Ҳамид Олимжоннинг кескин, зиддиятли даврда энг муҳим ишларини аниқ кўра олишига қўйил қолардим. Тинимсиз изланиш, ўзини бутунлигича адабиёт, жамоат ишларига бағишлай олишига ва бундан заррача нолимаслигидан ҳайрон қолардим.

Умуман, бир одамда шу қадар куч, завқ-шавқ, меҳр-муҳаббат бўлиши менга гайри одатий бўлиб туюларди. Яна шуниси ҳайратланарли эдики, шоир шунча улугвор ишлар орасида ҳам ёшлигини, самимиятини бир лаҳза унутмасди. Ўзини сиполикка солмасди.

Ҳамид Олимжон урушнинг дастлабки кунларида ёзувчилар союзи раҳбари сифатида Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети пленумида иштирок этди. Бугунгидай эсимда, у йнғилишдан ниҳоятда ҳаяжонланиб қайтди.

— Мана бунини йнғилиш деса бўлади! Нақадар ажойиб одамлар! Зўр одамлар! Бир-бирларининг юзларига хато, камчиликларинини

шартта-шартта айтишади. Менимча, ҳаммаси айтилган гапларни тўғри қабул қилишса керак, эртага гўё ораларидан ҳеч нарса ўтмагандай муомала қилишаверса керак. Биз ёзувчиларда-чи? Бировни танқид қилиб кўр, балога қоласан. Қанчагача кек сақлаб юради-ю! Биласизми, мен партияни энди яна ҳам чуқурроқ англагандайман! Ҳамма ишга масъул, ҳамма ишга жавобгар, ҳар қандай машаққатга ҳозир — мана, нима дегани партия!

Шу гаплари билан Ҳамид Олимжон ўзига нақадар ўхшарди!

Йўқ, бу гапни у ҳаммадан ҳамма гапни қабул қила оларди, дегандай тушунмаслик керак. Шоирнинг ҳаётда, ижодда собит қараши ва собит позицияси бор эди, ундан тоймасди...

Мен Ҳамид Олимжонни ўзим қандай тушунган, билган бўлсам, шундай айтиб берайман. Айтаяйман-у, у шу қадар аниқ, менинг сўз қолишларимга сиғадиган инсонмиди? Ахир, у туйғулари билан дарёдай тошқин, замзамали, шу туйғуни бир сатридаёқ ўқувчига юқтира оладиган беҳад таъсирчан шоир эди-ку, — деб ҳам ўйляйман... Сўзлаганларимда қарама-қаршилик йўқми, деб шубҳаланиб ҳам қўяман.

Йўқ, йўқ! Ҳамид Олимжоннинг сафдош дўстлари ҳам шундай кўп қиррали, истеъдод эгалари эди. Ойбек шовқин-суронсиз бир маромда ёзар, лекин асарлари «шов-шув»га сабаб бўларди. Фафур Фулом бўғзига сўзлар тиқилганда жуда тез ёзар, лекин асарлари доим бир хил бўлмасди.

Ҳамид Олимжон эса узоқ ўйларди. Кейин тайёр мисраларни қоғозга туширарди. Ба-

ри бир, жуда осон ёзилгандай бўлиб туюлган бу сатрларга шоирнинг қанча қувончлари, қанча оғриқ, дардлари сингани биллиниб турарди. Кўпчилик лирик шоирларни «дарвеш» деб аташади. Йўқ, Ҳамид Олимжонни мен бундай демасдим. Шеърининг ўта фидойи меҳнаткаши эди, моҳир ишчиси эди. Бундай кишилар, халқ таъбири билан айтганда, чала қуриб, чала йиқмайдиган кишилардир.

Ҳамид Олимжон ўзининг илк шеърларига га га ёд биларди. Соатлаб ёд ўқиса ҳам, унинг хотираси панд бермаслигидан ҳайратга тушардим. Ҳамид Олимжон менинг ҳайратимга ҳайрон қоларди.

— Ростдан мақтаяписизми? Ахир, ёзма-симдан олдин мен билан бирга қанча яшайди бу сатрлар. Содиқ дўстимга ўхшаб кечакундуз бирга бўлади. Одам бундай дўстни унута олармиди?

Иккинчи китобимни нашрга тайёрлаб юрган кезларимда баъзи шеърлардан сира кўнглим тўлмади.

— Нимага мен шеърларимга нуқта қўёлмайман? Ёзсам, ёзилаверади? — деб сўрадим Ҳамид Олимжондан.

У беғубор кулди.

— Сиз ҳамма гапингизни бир шеърнинг ўзидаёқ айтиб тугатгингиз келади. Бунинг иложи йўқ-да. Биласизми, менимча, шеърнинг охиридан бошлаб ёзиш керак.

Мен бу гапининг шоир учун нақадар керакли моҳиятини ўша пайтда тўла англамаган эдим. Ҳамид Олимжон эса ўзи айтганларига ўзи амал қиларди. У кетаётган, ҳатто кетмоқчи бўлган йўлининг қаричигача ол-

диндан таниш бўларди. Шеърида ҳам шундай.

Ниҳоятда теран ўйлаб, келажакни кўзлаб иш қилиши фақат ижодида эмас, менимча, ёзувчилар союзида ҳам анча ижобий си.л-жишлар қилган.

Ҳамид Олимжон архивини кўришим жараёнида мен оддий қаламда ёзилган рўйхатларни кўрганман. Булар энг яхши ўзбек классик асарларимизнинг, ўша пайтлардаги энг талантили ўзбек ижодкорлари асарларининг рўйхатлари эди. Рўйхатларда жуда кўп бўладиган ёшларнинг исм-фамилиялари бор эди. Ҳамид Олимжоннинг бевақт вафотидан кейин бу режаларнинг амалий ишга айланганини — ўша рўйхатлардаги атамаларнинг рус ва иттифоқдош тилларга таржима бўлганини, тилга тушганини билдим ва шоир нақадар эзгу ишни бошлаб берганлигини туйдим.

Шоир ўша кезлари адабиётимиз учун яна бир хайрли иш бошлади. Фозил Йўлдош ўғли, Пўлкан шоир ва бошқа халқ бахшиларимиз хотирасидаги дostonларимизни ёзиб олиш ишини кун тартибига қўйди. Асарларнинг қувончи, дарди, ташвиши сингиб, тилдан-тилга ўтган сайин бадий буюқлари қуюқлашиб, бойиб келаётган ноёб бойлигимиз шу тарзда ёзма адабиёт мулкига айлана бошлади.

Ҳамид Олимжон Ёзувчилар союзига маъмурий раҳбар эмас, маънавий ижодкор раҳбар эди. У адабий асарлар муҳокамасига «қимматли кўрсатмалар» бериш учун эмас, бир иқтидорли ижодкор сифатида иштирок этарди. Ўзбек адабиётида янги бир яхши

асарнинг дунёга келишини чинакам истарди, бунинг учун ҳеч нарсасини аямасди.

Шоир жуда-жуда бевақт вафот этди. Мен бунни, у меннинг ҳаётдаги энг азиз кишим, фарзандларимнинг отаси бўлгани учунгина айтаётганим йўқ. Ҳамид Олимжон шу қалби, шу самимияти, шу истеъдоди, куч-ғайрати билан халқимиз, ёзувчиларимиз, адабиётимиз учун улкан ишлар қилиши мумкин бўлган инсон эди.

Мен шу туфайли ҳам бу ўлимга чидай олмайман, кўника олмайман!

Мен ўша куни фалокатни эшитиб, жонимга ўт кетиб, касалхонага чопдим. Бир лаҳзага кечикибман. Кейин менга бирга бўлган дўстлари гапириб беришди. У ўша лаҳзада бошида турган Усмон Юсуповга оғриқ билан аранг, бўлиб-бўлиб:

— Усмон ака, врачлар иложини қилишса... ёрдам беришсин! Ахир, ҳали иш жуда кўп... ёшман! — деган экан.

— Албатта, ўғлим, албатта, — деб Усмон Юсупов врачларга илтижо билан қарабди. Врачларнинг нигоҳи умидсиз экан...

Ҳамид Олимжон энг сўнгги дақиқаларига-ча шундай бўлганига, айнан шундай деб айтганига мен жуда ишонаман.

МИРТЕМИР ЁДИ

1. ТИРИК ШЕЪРИЯТ

Мана, ўзбек совет адабиётининг атоқли намояндаларидан бири, Ўзбекистон халқ шоири Миртемир ўз қўли билан тартиб берган энг сўнгги шеър тўплами... Шоир бу янги, кейинги чоғларда ёзган шеърларидан жамланган китобини «Ёдгорлик» деб атамоқни орзу қилганди. Бу — чиндан ҳам, шарафли умрдан, олижаноб шеъриятдан, меҳнат, машаққат, шон-шухрат, ижодий изланишлар, ёрқин, етук, жараиғдор сўз учун курашлардан ёдгорлик!

Хизмат тақозоси билан Миртемир оғанинг китобини, кўпроқ таржималарини таҳрир қилишга тўғри келган менга.

Уруш йиллари «Ўч» шеърлар тўпламини нашрга тайёрладик. Ватани, халқни нечоғлик севганидан нуқул юракнинг фарёди, газаби, бонги, қаҳру ўчидан иборат бу китобни не даражада таҳрир қилганим ёдимда йўқ. Лекин машҳур қорақалпоқ эпоси «Қирқ қиз», кейин Пушкин, Шчипачевдан қилинган таржималар устидаги муҳаррирлик, катта шоир, зўр таржимон билан ишлаш — мен учун асар аслига ҳурматдан, маҳоратдан бир сабоқ бўлган эди. Миртемир оғанинг кам кишиларга муяссар бўладиган камёб фазилатлари ҳақи-

да гапираётирман. Ҳар сафар редакцияга шеър келтирганида: «Қоралаган эдим, назарингиздан ўтказинг! Кейини нишлаб бераман» дер эди. Бу шеърлар аксарин қуйма мазмунга тўғиз, ёрқини гоёсига муносиб янги шаклда ҳароратланиб, жилваланиб турадиган пухта шеърлар бўларди. Бу шеърлар табиат манзарасидан баҳс этса, шоирнинг хиёл дағал, лекин мағзи тўқ халқ ҳикматли сўзлари билан тасвирланган, табиатнинг сеҳрли ранглари жилоланиб турган парчалар бўларди. Ҳар бир сўз қуюқ овозга тўлиб жаранглайди — бу ҳеч кимга ўхшамаган, танти, шоир ўмровли Қоратоғ ўғлини Миртемирнинг санъати эканини ҳамма дарров билади.

Ўзбек совет адабиётини катта майдонга олиб чиққан ва уни ривожлантириш йўлида хизмат қилганлар оз бўлмади бахтимизга. Шуларнинг бирларидан кейин, бошқаларидан олдин юриб, қилган хизмати салмоқдор Миртемир аканинг. Неча ўн йиллар мобайнида ҳақиқий заҳматкашлик билан ёзган асарлари — шоирнинг қоғозга тўкилган қалб сўзи маҳорат тевасида халқ ичига кириб, шеъринят шинавандалари дилига сингиб кетади. «Мен бир шеър ёздимми, қайта унинг устида нишламайман», деб мақтанувчи шоирлар бор. Лекин Миртемир фарзандини ҳар учратганда, сочинини ёки ёқасини тўғрилаб қўядиган, слкасига ногаҳоний қўнган мезонни ардоқлигина олиб ташлаб: бор, ишинг билан шуғуллан, дейдиган оталарга ўхшарди. Унинг халқ ичидан хизматда юрган китоблари кўп, самимият ва теран туйғулар, маҳорат ва меҳнат йўғрилмаси — уларнинг ҳар бири.

Мен шоирнинг илк сочмаларини қандай

севсам, латиф, дилбар лирик шеърларини, қўшиқларини шунча севаман, «Пойтахт» китобини улуғлайман. Ватан, партия, Ленин ҳақидаги «Янги шеърлар», «Излаганим», «Тоғдай таянчим» сингари салмоқли китобларини, ҳароратли юрак қўшиқларини завқ ва тасанно билан ўқийман.

«Қорақалпоқ дафтари», «Суврат» сингари асарлари ёзилибоқ, қўлма-қўл бўлиб кетди. Қорақалпоғистон нақ-нақ ёнимизга яқин бўлиб келди яна ҳам. «Суврат» лирик қиссаси севги ва ҳижрондай абадий туйғуларга ўқилган мадҳия ва марсиядай, ўзбек поэзиямизда воқеа бўлган қисса каби шуҳрат топди.

Катта тўлқин катта денгизда бўлади. «Ленин жилмайинши» китоби ҳаёт ва ижод йўлини ўтган чўнг шоирнинг катта, энг муҳим қўшиғи бўлиб янгради бизнинг дилларимизда. Меҳнаткашларнинг буюк доҳийси ҳақидаги бу шеърлар чинакам қайноқ муҳаббат, самимий миннатдорлик ва жўшқин илҳом маҳсули бўлиб кирди адабиётимиз хазинасига.

Миртемир таржимон шоир сифатида ҳам улкан мерос қолдирди. Унинг Пушкин, Руставели, Некрасовдан қилган таржималари шеърятимизда воқеа бўлди.

Миртемир шеърятнинг қаттиққўл, талабчан, меҳри дарё боғбонларидан бири эди. Неча тоза ниҳолларни ўстирди. Қўлига қалам, умидини чироқ тутиб адабиёт майдонига кирган неча ниҳолларимизнинг ана шу ҳассос, саҳий, танти устоз билан ифтихор қилишини биламан.

Миртемир ижодиёти совет шеърятининг энг яхши хусусиятларини ўзига сингдирган ва ҳаммадан ҳам муҳими, ўзида мужассам-

лаштирган, десам хато қилмаган бўламан. Зотан, у доимо катта ижтимоий, поэтик мавзуларни кўтариб чиқди, янги замон кишисининг ички кечинмаларини жуда чуқур очди ва шеър ёзганда доимо ўз бўйнида улуғ бир диёрнинг қарзини ҳис қилиб, теран англаб ёзди. Шунинг учун ҳам, унинг қўшиқлари дўстлик, қардошлик, тинчлик, фаровонлик гоёларини тўлиб-тошиб тараннум қилди.

Миртемир — эл-юртнинг юрагида эъзозли, партия алқаган, халқимиз ардоқлаган шоир.

Унинг ҳар бир сатрида халқ бахтидан чексиз қувонч бўртиб туради. Унинг қўшиқлари шодиёна деб аталиши бежиз эмас. Миртемир шеърини ёшлик, яратиб, меҳнат завқларидан тўқислик топган, файзли бўлган шеърини каби замондошлар қалбидан жуда чуқур ўрин олгандир.

Ҳеч шубҳа йўқки, Миртемирнинг энг яхши шуъладор асарлари коммунизм ишига, коммунистик дунё қурувчиларининг маънавий қиёфаларини тарбиялашга хизмат қилажак.

Мен 1971 йилнинг ёзида шоирни республика алқаган юксак унвон билан қутлаб, шу сўзларни айтган эдим:

«Қелаверинг, йиллар, қўшиқлар! Ҳалли шоир қонларида ёшлик шовқини, илҳом тўлқини, илк йиллардаги учқунларнинг гулхани ҳамма вақтдагидан ҳам баланд авжда. Заҳматкаш зако камолотнинг энг ёрқин чўққисиди.

Партия ва давлатимиз заршунос, дилшунос халқ дилидагини ифода этиб, Сизни юксак унвон билан шуҳратлади камолот ёшингизда. Буюрсин Ўзбекистон халқ шоири деган

унвон. Сизга жуда ярашади, олис, ёрқин, янада чўнг қўшиқлар уфқига чорлайди.

Ҳа, юзга ҳали йўл жуда олис, севикли ва муҳтарам шоиримиз Миртемир оға, бу йўлни ҳам худди ана шу суръатда, ана шу қудратда, яна шу санъатда меҳнат билан чўнг қўшиқлар ярата-ярата ўтмоқ сизга жуда ярашади».

Мен бу сўзларни бугун Миртемирнинг энг сўнгги, ўзи қўл урган қўлёзма китобни ва рақлаб ўтириб яна такрорлагим келди. Зотан, бу сўзларни, назаримда, абадий тирик шеъринятга қарата айтаётгандай бўлдим. Ҳа, Миртемир шеъринятига олис, баланд уфқлар ва чўнг умр беҳад ярашади!

2. БИР УМРЛИҚ ЭЪТИҚОД

«Меҳнат — шеър, нафосат ва яратувчи...

Меҳнат, мен сени қучай,

Юксакларга учай,

Шеър сочай!

Озодлик байроғи кулган озод элларда,

Гул боғчаларда шеъринят бўлгуси, шеър сочгуси — меҳнат...

Борлиқ тиз чўккусини меҳнат олдида.

Биз эса меҳнат хўжаси, иш болалари, меҳнат ботирларини!

Умид, ишонч-юракларда, меҳнат, куч—бизнинг пўлат билакларда!»

Бу Қоратоғ этакларида туғилиб, тоғлар орасидан сизиб чиққан жилға сингарини адабиётнинг катта дарёсига кириб келган ўн олти ёшлик ўспирин шоир Миртемирнинг овози.

«Сиз қирлар этагида кўринган деҳқон оталар омов эмас, ўт омов билан ер чизганларини кўрганмисиз?»

Заводларга кирганмисиз, азамат машиналар... Билак мускулларини ҳаракатлантирган меҳнат қаҳрамонларини кўрганмисиз?

Шу дилбар гўзалликларга кўз ташлайман мен,

Шу нафосатга боғланаман.

Суқланиб термуламам мен,

Завқ-лаззат топаман,

Шеърят ахтараман шунда.

Шунинг учун ёш қалбимдан отилган кўк-ламдаги куйларни, дардли қўшиқларни чин нафосат эгаси — эркин меҳнатга бағишлайман!

Олқишлайман!

Ҳурматлайман меҳнат қаҳрамонларини мен!»

Бу — ўша ўн олти ёшлик ўспирин шоир Миртемирнинг овози. Бу ўт қанотли, қуёш нафасли, янги, ҳайратли қўшиқлар — мамлакатда, Октябрь инқилоби ғалаба қозониб, бутун Русияда, бутун мамлакатимизда бўлгани сингари, кўҳна шарқ ўлкаси Ўзбекистонда ҳам янги давр бошланган замон қўшиқлари. Бу бутун маҳрумликлар, қолоқликлар, қулликларни негиз-негизидан қўпориб ташлаган янги тузум — шўролар ҳукумати барпо бўлганига ҳали ўн йил ҳам бўлмаган, эндигина кекса қаддини ростлай бошлаган янги дийринг янги қўшиқларидир.

Уйғонишнинг дилбар, завқ ва саодатлари дилларни ҳаяжонга солиб, заҳил юзларни яшната бошлаган даврда яшаб, уни шеърга солиб юрганида, шоирнинг бобоси Миртемир-

ни қишлоғига — ўз бағрига чорлаб, «Соғиндим, кел, қўзинчоғим» деб мактуб ёзади.

«Упка қилманг, азиз бобожоним. Сизга мен динсиз осиймен. Майли, бобо, мен Ленин йўлида, чин йўлда, ҳақ йўлдамен» деб жавоб қилади ўн олти ёшли ўспирин, совет шоири Миртемир.

«Борлиққа таралсин танбурим товуши,
Бир болқинш яратсин ёш юракларда»,—

деб ўзининг чин йўлидаги юксак эътиқодини баланд пардаларда қатъий изҳор этиб шеърлар ёзади. Янги тузумнинг, янги ҳаётнинг, янги туҳфаларнинг ҳаммаси ёрқин, аниқ ва онгларни, дилларни янгилаб кишиларни меҳнатга, катта жасоратларга илҳомлантиради.

Ўн олти ёшли ўспирин шоирда бундай буюк, бутун умрга етадиган мустаҳкам эътиқод қайдан? Ҳаётнинг энг гўзал мўъжизаси бўлмиш шеърининг ўзига мафтун ва асир этадиган кучининг бу ўспиринда шу қадар ёрқинлиги, долғалилиги қайдан? Ҳаётдан, янги ҳаётга уйғонган халқдан. Шоирни ўраган воқелик, у яшаётган адабий муҳитдан, албатта ва албатта, туғма истеъдоддан! Унинг деҳқон ота-онадан бўлажак шоир бўлиб туғилишидан дандир.

Бўш кўзадан ҳеч нарса олиб бўлмайди, дейдилар. Миртемир борлиғига гўзалликка шайдолик она қишлоғида гўдакликдан ёр бўлди. Ҳали туғилмаган шеърининг илҳомларининг мурғак куртаклари унинг атрофга, табнатга тўлиб-тўлиб боқишида, ҳайратиданиш ота бошлади. Она алласи, бахши ўлани, чўпонлар найи, жилғалар қўнғироғи — барибари авжга чиққанда, ҳавода тўлиб-тўлиб

сайрайдиган муштдеккина қушлар овози, тонгдаги яйловлар манзараси мафтун этди. Бу мафтунлик унинг ғариб ҳаётини безаб, тасаввурини кенгайтириб юборди ва у қиргоққа сизмаган тошқиндай отилиб чиқиб, қайноқ ҳаёт қўйнига келди. Кейин шеърининг ҳаётбахш, ҳеч нарса билан тенглаштириб бўлмайдиган илҳомлари, жўшқин адабий муҳит ўз қайновларига тортди.

Миртемир яшаб ижод этган давр ўзбек совет адабиётининг асосини яратган ва унинг алп заҳматкашлари бўлиб қолган Ғафур Ғулум ва Ойбек, Ҳамид Олимжон ва Уйғун, Яшин ва Ғайратийлар янги замоннинг янги нашидаларини, янги замоннинг мураккаб жараёни ва унинг ҳаётбахш қудратини ўзида акс эттирадиган асарлар яратиб, халқ орасида танилган ажойиб кўтаринки давр эди. Яъни, адабиётда шовул кўтарилмиш даври эди. Миртемир овози ҳам шу янги совет поэзиямининг кўп овозли, ёрқин, юксак овозига ҳамоҳанг жаранглаб кирди.

Шеърининг гўзал оламига шаҳдам қадамлар, эзгу мустаҳкам эътиқодлар, меҳнат ва яна меҳнат шиорини байроқ қилиб кирган шоирнинг қалами ярим асрдан зиёд меҳнатда бўлди. Йилдан-йилга, шеърдан-шеърга, китобдан-китобга, ана шу эътиқод умрининг асл мазмуни, ижодининг тамал мағзи, парвоз қудрати бўлиб уни маҳорат пиллапояларидан юксакликка олиб чиқаверди. Овози қалб дилнинг бир пардаси бўлиб, жаранглаб дилларга тобора чуқурроқ кириб борди. Миртемир йирик шуҳратли, суюкли, ардоқли шоир бўлиб ном қозонди.

Азим дарахт ҳам ниҳолдан етилади, ҳар

қандай ҳосил ҳам — уруғдан. Миртемир ижоди мевалари ҳам биз ўша ўн олти ёшлигида ёзилган шеърларида яққол пайқаганимиз — уруғларидан. У уруғлар тўқ, мағзида бир умрли ижодининг мундарижаси, кўлами, кенглиги бўлиб қолган буюк туйғулар тигиз.

Эркинлик туйғуси:

«Эрк бизники! Бахт бизники! Тонг қучоғидамиз!»

Ана шу эрк тонгини инсонларга зулматдан юлиб олиб берган инқилоб, шўролар ўлкасига олқиш бу.

«Қизил Москва, жаҳонни уйғотган Москва»га муҳаббат, бу Москвада кўтарилган Октябрь байроғининг порлаб турган қизил чечакка — байроққа садоқат туйғуси бу.

«Чўрилар йўқ, барча тенг, кечагина кир пардалар орасидаги чўрилар байроқ томошасида табассум этса... Янги дунё оналарга қучоғидан жой кўрсатса...» Шоир юраги завқ билан урмайдими?..

Халқлар дўстлиги тараннуми-чи? Ҳазар ва Эдил, Чинмочин ва ҳинд ҳақидаги мисраларчи! Шоир бизга тухфа этган ҳар бир китобида унинг заҳматли ва заргарларча қилган меҳнатининг ҳар бир маҳсулини, ўша эътиқод ва туйғулар камолини уқамиз. Миртемирга хос ҳассослик билан чизилган мисралар ҳам, меҳнаткаш инсон ҳақида, станоклар айланиши ҳам — меҳнат, каналдаги сув тўлғониши ҳам — меҳнат, чаноқдаги пахта ҳам, дилларни ёндирган ва эркалаган муҳаббат ҳам — меҳнат! Зеро, шоир меҳнат тушунчасига чидам ва иродани ҳам, қувонч ва азиятни ҳам, эътиқод ва садоқатни ҳам йўғириб юборди. Ижодининг турган-битгани ҳам меҳнат эка-

нини ўзининг узун умрида қалами билан исботлади. Ва бутун умр саноксиз шогирдларига шундай таълим берди. «Мен — меҳнат боласи!» демаганмиди шоир илк шеърларида.

Биз ўша ўн олти ёшлик ўспирин шоир ёзган илк сатрларида ҳаётимизнинг, асримизнинг энг буюк қудрати, бош йўли ва эътиқоди Ленин ҳақида ўқидик. «Мен Ленин йўлида, ҳақ йўлдамен». Шоир ўзининг бутун сермахсул ижоди, ҳаёти билан шу йўлга садоқатини тасдиқлади. Бизнинг кўпмиллатли совет оиламиздаги тенглигимиз, бахтиёрлигимиз, ўктамлигимиз Ленин ҳақидаги тушунчага муштарак бўлиб кетди ва Ленин ҳақида энг кўп, яхши шеърлар ёзганлардан бири, коммунист шоир Миртемир бўлди. Бу шеърлар ҳаммаси шоир ижодига хос бақувват образлар, мустаҳкам қуйма мисралар, буюк доҳий сиймосига, Ленин тузган Коммунистик партияга беқиёс меҳр, мишнатдорлик туйғулари билан ярқираб, чақнаб турди.

Мана, партия ҳақидаги шеърдан бир парча:

«Сени улуглайман, монолит партия!
Ёруғ шу кунимиз, порлоқ эртамиз,
Тоғни кўтаролган пўлат слкамиз...
Сени улуглайман!..»

Туйғулар! Шеър—туйғулар фарзанди. Чуқур фикрлар, ёниқ, самимий ҳислар фарзанди бўлади шеър. Уша тўқ мағизлардан бошланган эътиқод туйғуларининг кучга тўлиб бориши Миртемир Ватанга, партияга, онага, маҳбубга бағишлаган шеърларининг салмоғини, жарангини, қийматини белгилади, нуқул туйғулардан йўғрилган бу шеърлар Миртемирга

хос, унинг табиати, услубининг ёрқин намуналари Миртемир шеъри, Миртемир сўзи бўлиб қолди бизга.

Ун бир ёшида онадан узоқлашиб кетган шоирнинг онага бўлган муҳаббати, дарду изтироб, ўкинчу ғашлик, ўтолмаган бурч нидоси...

«Онагинам, одам бўлдимми мен ҳам?

Ўйигит ёшимгача бир челақ сув келтириб бермаган бўлсам,

Ё ташналигингда бир коса шарбат тўлдириб бермаган бўлсам,

Ё нон ёпишинг учун,

Ҳатто бир йўла бир кун

Саҳродан ўтин орқалаб келмаган болангман!

Оғзингдан сўз чиқмай, елмаган болангман!

Сенинг арзимас бир юмушингни адо этолмаганим,

Сенинг бир ишорангга юз ўмбалоқ ошиб кетолмаганим,

Сени жиндек хушвақт қилгани,

Сени жиндек хушбахт қилгани,

Тагсиз жарлардан ўтолмаганим,

Сени сўнгги йўлга ўзим узатолмаганим,

Тоғдай зил, абадиятдай чексиз армон бўлиб қолди дилимга, Онагинам!»

Нақадар катта меҳру нақадар катта ўкинч, нақадар жароҳатли ва оташин шеър бу! Фақат Миртемиргина ёза оларди она ҳақидаги бундай армонли шеърни. Зеро, унинг болалиги, ҳаёгидаги мураккабликлар ҳаяжонлантирган юраги шундай туйғулар билан тўла эди. Шоир ўзига таскин излайди ва уни иккинчи онага — элга, Ватанга хизмат билан оқлашда кўради.

«Элга хизматим, сенга хизматим эмасми, ахир,
Эл мени фарзандим демасми, ахир!
Рози бўл, одам саналай мен ҳам...
Дунёга қайтиб келурман, лекин бошқа ўгил бўлиб».

Ҳа. Бошқа ўгил бўлиб, меҳрибон, садоқатли, бутун бурчларини фарзандлик, коммунистлик, гражданлик, шоирлик бурчларини меҳнати билан оқлаб, меҳнат билан шеър ёзиб, шеър сочиб кетди Миртемир ва эл ҳам уни шарафлади. Халқ шоири деб эъозлади, юксак мукофотлар билан тақдирлади.

Ўша илк туйғулар уруғидан ниш олган қардошлик, халқлар дўстлиги дарахтини интернационалист шоир ажойиб мевалар билан безади. Дафтар-дафтар шеърлар, таржималар... Рус адабиёти жавоҳирлари, грузин ва қозоқ, қирғиз ва қорақалпоқ ва яна қанча-қанча диллардан тилимизга кўчириб, дилимиз мулки қилиб берилган ажойиб асарлар-чи? Жамиятимизнинг қудратли, ҳаётбахш кучидан бири бўлган дўстлик туйғусини, дўстни бағри кенглик билан миртемирона улуғлаган асарлар-чи?

Муҳаббат! Муҳаббат туйғуси—Миртемирни ўша ўн олти ёшлик ўспирин шоир чоғидап то умрининг охиригача гоҳ ўтга, гоҳ сувга ташлаб, гоҳ суйдириб, гоҳ куйдириб келган илҳом манбаи! Дафтар-дафтар севги ҳақидаги шеърлар, қўшиқ ва лапарлар миртемирона севги бағни!

«Мен сени инжитмайман

Ва лекин тинчитмайман...

Чарх уриб, бўзтўрғайдай бўзлашим бор бошингда,
Эй, сочларинг тўлқини, тун сингари сим-сиёҳ;

Хол каби пайдо бўлгум ёноғинг ё қошингда,
Эй, изларинг ғубори кўзларимга тўтиё...»

Нақадар гўзал сатрлар! Бундай шеърларни ёзгангина эмас, ўқиган ҳам ўзини беҳад бахтиёрлик, ҳузур оғушида ҳис қилади. Шеър, зотан шундай: ўқиганники, англаганники. Шоир дардларида, шодликларида ўз дарди ва шодлигини кўрганники бўлиб қолади. Бу шеърлар меники ҳам, сизники ҳам. Шеър ёзган — бир карра, ўқиб англаган — икки карра шоир, деган эканлар. Бундай шеърларни ёзган шоир бахтиёр ва умри боқийдир. Бундай шеърларни англаб, ижодкорни бошига кўтарган заршунос халқ икки баробар шоирдир.

Миртемир ўспиринликда ёзган сочма шеърларидан бирида қуёшнинг эрка нурида эркаланган ажойиб қишлоқ манзарасини кўра-миз. Экинчи Бобо Турсун кетмонини қаттиқ чопиб, тер тўкиб, қора ер бағрини очиб, гавҳар ундирадир... Меҳнат—мушфиқ ва меҳрибон онаси, қишлоғи, саҳро ва чашмалар сингари Миртемир ҳаётининг ҳамишалик ҳамроҳи эди. Миртемирнинг камолидаги улуғлик, азизлик, ардоқлилиқ шу ҳамроҳга садоқати туфайли бўлди. Эли билан ҳамнафас, ҳамдард, ҳамқадам бўлиб, ҳаётдан, халқ донолигидан, ўзидан шеър йўғириб яшаган санъаткор Миртемирнинг маданиятимиз меросига қўшиб кетган гавҳарлари жилд-жилд.

Биз китоб жавонимизга яқинлашамиз. Севган китобларимиз орасида Миртемир китобини бугун яна қайтадан қўлимизга оляп-миз. Агар табнатда машъум ўлим бўлмаганда шоиримиз етмиш ёшга кирар эди. Халқига, элига, буюк коммунистик ғояларга хизмат қи-

либ кетган санъаткор ҳамиша тирик. Мен ус-тозим асарларини такрор ўқишни илк ижодининг саҳифасидан бошладиму яна бир марта ҳайратда қолдим. Ёшликда берган кўнгилнинг нақадар буюк эътиқод эканлиги, бу Миртемир ижодида, ўзлари севиб айтадиган ибора билан таърифласак, аксиома экани ҳайратга солар эди мени.

Яна бир ҳақиқат—Миртемир ҳаёти бўш кўза эмас эди. Унинг асарлари—ҳаётнинг ҳамма аччиқ-чучук неъмاتي, аждодлар донолиги, халқимиз, жамиятимиз ҳаёти, тарихи, бугуни ва эртасидан таваллуд топган эди.

Бу ибрат бўладиган эътиқодга садоқат—ҳамиша истеъдодли кишиларга, улкан шахсларга, абадий яшаб қоладиган улуғ зотларга муяссар бўладиган бахт. Миртемир шундай инсонлардан эди.

1984 йилнинг 24 ноябри

ШОИРА БУЛИБ УЛГУРМАДИ..

Мен Хадичахоним Сулаймонова ҳақида ўйласам, қандайдир бир юксаклик, салобат қаршисида тургандай бўламан. Бу Хадичахонимнинг мулоҳим жиддий чеҳрасиданми, зукко донишмандлигиданми ёки турли-туман катта лавозимлар ва уларни бажариш йўлидаги босиқ, бир маромдаги меҳнатига тағ қолганиданми — билмайман. Лекин шуни биламанки, мен халқимизнинг бу фарзанди билан ифтихор қилардим, ўзбек халқига уни берган тақдирдан миннатдор эдим.

Биз элликчи йилларга келиб қаттиқ дўстлашиб кетдик, бир-биримиз билан учрашув, шодликдан ташқари, бир маънавий эҳтиёжга айланиб кетди, назаримда, иккимиз бир-биримизнинг қайси бир жиҳатларимизни тўлдириб борар эдик. Хадичахонимнинг дилбарлиги, латофатидан ташқари мен унинг профессионал билимига қўйил қолардим. У билан суҳбатимиз узоқ бўларди. Бизнинг суҳбатимиз кўпинча ўтмиш ҳақида, шариат қонунлари ҳақида, унинг асосий негизи, социал моҳияти ҳақида борар эди. Бу менга жуда керак эди. Негаки, бу фан қатламлари сақлаган ҳақиқат сирларини Хадичахонимдек билиш учун камда умримнинг яр-

мини сарфлашим керак эди. Хадичахоним эса уни сахийлик билан менинг тафаккуримга, шууримга қуярди.

Унинг овози ҳали ҳам қулоғимда. Ҳеч кимда йўқ эди унинг овози — қуюқ, тиниқ, салобатли жаранглаган ҳар бир сўзини нақ қўлда тутиб, кўз билан кўриб туриш мумкин эди... У сўзлар ҳамниша хизматда: нимани ифода қилса, шуни бажарар эди — мен у сўзларни ҳозир ҳам кўриб тургандайман, нақ ўзига ўхшаган ёрқин, аниқ, яхлит, босиқ. Ишонч туйғулари ёритиб турган маънога тигиз. Зотан, унинг маъносиз ҳаёт кечиришга, қандайдир ўткинчи бир нарсага сарфлашга ўзи айтгандай, вақти йўқ эди. «Менинг бунга вақтим йўқ» деса, унга ишонардингиз. Негаки, ўлчаниб берилган соатлар, кунлар энг чиройли бахтдай ўтишга шошилар эди.

Бизнинг суҳбатларимиз соатлари ҳар иккимизнинг бир-биримизга меҳр, аёл дардига тўла юракларимизни бўшатиб улгурмай ўтиб кетганини ё бирга бўлган кунимизга шом чўкканида ёки тунимиз тонгга уланганини кўрганимизда илиққина афсус билан: «Шунча вақт бўлибди-я, билмабмиз», деб тарқалишар эдик.

Мен ўша суҳбатларни хотирлайман ва кўз олдимда озода, ёниқ латофат ва донишмандлик мужассаами бўлган баркамол инсон туради. Унда ҳамма нарса табиий: қора ялтираш билан хиёл тўлқинланган сочларнинг турмакланиши, зулукдай қош, киприклардаги ўсманинг оқ юзига ярашиб турган жилваси, ҳамниша ўзига ёпишиб турган майин рангдаги кийимлар... жиддий суҳбатлари-

миздаги қатъий ҳаракатлар, муомала, мушоҳада, мунозаралар.

Мен ҳозир ҳам унинг азиз қиёфасини кўриб турибман: аёл бахти эркаламаган гўзал жувон, ёрқин истеъдодли арбоб, эзгу она!

Ҳа, эзгу она! У фақат биргина фарзандга она бўлди, лекин керак бўлиб қолса, бутун билими, шуҳрати, умри, орзуларини унинг бахти учун беришга тайёр. Қуюқ меҳр билан севди бу фарзандни.

Биз,— онамиз, салом-алиқдан кейин, табий, фарзандларни сўраймиз.

— Шавкат қалай?— деб сўрайман.

— Шавкатжонми?

Хижолатдан ёнаман, «Шавкатжон» дейиш керак эди.

— Шавкатжонми?— дурдай ёшлар оппоқ, таранг юзини ювиб, тўкилади.

— Нима бўлди, соғми?— деб қўрқиб сўрайман.

Оқ булутдай майин рўмолча билан ёшларни сурта-сурта кулиб дейди:

— Шукур, соғ, ҳамниша шундай, отини эшитсам ўзимни тутолмайман, атрофдагилардан уяламап. Шунча яхши кўраман уни. Бахтим ҳам, дардим ҳам—шу. Ишда бўламанми, мажлисларда бўламанми, эсимга тушса, шундай тўкилиб кетади бу ёш қурғур... Мен оналик қалбим билан ҳаммасига тушунаман. Бу оналик бахтининг тўлиб тошганидан, фарзанд келажаги ҳақидаги орзунинг буюклиги ва ташвишнинг эзгулигидан. Шавкатжоннинг бўйи билан онанинг кўнгли ўсар эди. Бизнинг шунча яхши кўришимизни билишармикан?— дерди, иккаламиз ҳам юрак дафтаримизни тўла очганимиздан кейин:

— Үзимиз ҳам шу ёшда билармидик?— дейман.

— Рост айтасиз, онам бечора менга меҳрибонлик қилаверсалар, бачканалик дердим, энди ўзим ҳам бачкана бўлиб қолдим чоғи!— дерди жиққа ёш кўзларини артиб.

Бу бачканалик эмас, буюклик эканини айтмаганимга ачинаман, лекин бу кўз ёшлар ҳаётга, келажакка, тақдирга лоқайд қарашни билмайдиган катта қалбнинг оддий тебраниши бўлгани учун ундан уялмаслик кераклигини айтганим эсимда. Юрак кўп нарсани сифдириб, аламни кўз ёши билан тошириб яшайди.

Республика Олий суди раиси бўлиб ишлаб юрганида бир жиноятчининг хотини беш бола-си билан унинг қабулига келганини, лекин эрини чиқариб беролмаслигини аёл тушунмаганини сўзлаганда ҳам кўзларида ёш бор эди. Кўз ёши — ҳамиша ҳам заифлик белгиси эмас. Мен унинг шодлик, ифтихордан, шогирдларнинг муваффақиятидан, республика ҳаётида, айниқса хотин-қизлар ҳаётида юз берган ёрқин муваффақиятлар ҳақида сўзлаганда ҳам бирдан қуюқ киприклар нам тортиб қолганини кўрганман, бу қувонч тошқини эди. Мен бу оққўнгил ва катта қалбли дўстим билан ифтихор қилар эдим, биз ҳаммамиз ифтихор қилар эдик. Шундай туғма истеъдодларга қанот бўлган совет тузумидан миннатдорлик туйғулари жўшар эди менинг томирларимда: зотан, истеъдодли одамлар ҳамиша туғилган, лекин шарт-шароит, ижтимоий тузум тақозоси билан улар намоён бўлмагани, айниқса, Хадичахонимга аниқ эди.

Ҳа, мен ифтихор қилар эдим: Тошкентдаги олий ўқув юртларининг катта-катта дарсхоналарида келажакнинг кўплаб ҳуқуқшунослари унинг лекцияларини мароқ билан тинглардилар.

Ҳа, мен ифтихор қилар эдим, Тожикистон Давлат университетиде Давлат имтиҳон комиссиясининг раиси, Москвада бир диссертантга оппонент, Қоҳирада ўтаётган халқаро учрашувда совет мамлакатини вакили — барча-барчаси билан ифтихор қилар эдим.

Хотира! Менинг хотира қудуғини чуқур қазишимга заррача эҳтиёж йўқ. Хадичахоним ҳақидаги тасаввурларим тирик, нақ қўл билан тутиб кўз-кўз қилгудай, фақат тўлқиндай бир-бирини босиб келаётган, лекин мен учун бирдай азиз лавҳалар кўплигидан бирмунчаларини териб олиш керак, холос.

Ўзбекистон ССР Олий Совети сессиясида доклад қилди Хадичахоним, иккимиз ҳам депутат эдик. Муҳим масалалар юзасидан ўзига хос бурролик, принципааллик билан оғир, мен севган қуюқ, ёқимли овоз билан сўзлади у. Унинг ҳар бир далили ҳақиқатдай вазмин ва ёрқин эди.

Мажлисдан кейин:

— Юринг бизникига! — деди Хадичахоним.

Мен раҳмат айтдим.

— Йўқ деманг, шеър ўқиб бераман, шеърлар ёзганман! — деди. Мен ҳайратда қолганимни сезиб: «Рост, чиндан» деди, унинг тиниқ юзларига гўё гулоб югурган, кўзлари хиёл хижолатдан пирпирар эди.

— Кетдик, албатта, ўқиймиз у шеърлар-

ни! — дедим ва энди уни ўзим эргаштириб кетдим унинг ҳовлисига.

Ҳар бир нарса эгасига ўхшайди деган бир ақида яшайди менинг тасаввуримда. Мана, ҳовли ҳам Хадичахонимнинг ўзига ўхшайди: саришта, ҳамиша сув сепилган ёлғизоёқ йўлкадан ўтиб борамиз. Бу кичик ҳовлида ҳамма нарса эгасининг таъбидан далолат беради: райҳон, жамбил, ўсма ва ҳамиша очилиб турадиган гуллар.

Мен шеърга шошиламан.

Катта хонада, катта столнинг қошида икки киши учун тузалган дастурхон олдидан кабинетга ўтамиз. Мен тезроқ шеърни талаб қиламан, у менинг шеърларимни қистайди.

— Менинг шоирлигим ўтмиш бўлиб қоладиган кўриняпти, сизни тинглаймиз, — дейман. Кулишамиз.

— Кулмайсизми? — деди, катта ёзув столдан қоғозларни олатуриб.— Ҳеч кимга айтмайсиз!

— Зинҳор! — деб сўз бераман.

Хадичахоним ўқийди. Шеърлар жуда оз. Аввал ҳаммаси бўлиб уч мисрадан иборат шеърни тўрт бор қотиб-қотиб кулиб ўқиб беради, кейингиси беш сатр.

— Уҳ-ҳў, шоир бўлиб кетинг-эй!

— Нима, чиқмаяптими?

— Йўқ, нега? Олимлар маълум ёшга борганда шеър ёзадиган бўлса, шоирлар ўша ёшга борганда нима қилади?

— Нима, бошқа олим ҳам шеър ёзадими? — деб кула-кула сўрайди.

— Мен кўз касалликларининг машҳур профессори Филатовни билар эдим. Бир достонини ўқиб берган эди. Янглишмасам, у Ис-

сиққўл ҳақида эди. Қори Ниёзий домла-чи? Ҳамза Ҳакимзодага бағишланган катта анжуманда шеър ўқидилар-ку.

— Ҳа, ҳа, эсимда, — деди ўсмали киприкларининг намини артиб, — лекин мен у кишидай ёза олмасам керак.

Мен ўйлаб қолдим: бу табиий эҳтиёж. Йирик кишилар маълум ёшга борганда билими, кузатувлари, ҳаёт тажрибалари шу қадар қуюқлашадикки, мияга сиғмай, юракка тигизлик қилиб қолади. Шеър эса — катта туйғу ва яхлит фикрларни қисқа, лўндагина ифода этишга, денгиз тўфонларининг қўпоровчи қудратини ихчам мисраларга қамрай олиш санъати. Улкан кишиларнинг донишмандлик чўққисида шеърга мурожаатларини шундай тушунаман. Лекин, бари бир, шеърхонлик вазни менинг елкамга ортилар эди.

— Тамом, бошқаси хотирамда йўқ! — дердим. Лекин сиёсий, фалсафий, ҳуқуқшуносликка оид, қат-қат китоблар тўла салобатли жавонлардан шеърий мажмуалар дарров топилар, шеърхонлик давом этар эди.

Бу хонада фақат шеър тинглашганмизмиди?..

Ўзбек элининг шуҳратли фарзандларининг номи жаҳон қулоғига етди. Хадичахоним бу нотинч, гулғулали жаҳоннинг кўп мамлакатларида бўлди. Яхшидан из қолади деганларидек, мен ҳам у ерларда бўлганимда, ўша излар дарров ўзидан хабар берар эди.

Қоҳирада ёки Шри Ланкада бўлганимда, яқинда бу ерда совет олими Хадичахоним бўлганидан сўзлайдилар. Шри Ланкалик машҳур ёзувчи Викрама Сингха ёки бош ми-

нистр Бандранаикахоним ҳурмат билан тилга олади унинг номини.

Японияда совет халқининг дўстларидан бири — тилчи, адабиётшунос бир профессор Хадичахоним билан танишлигини, унинг ниҳоятда сермазmun, чуқур билим ва камёб ақлдан далолат берадиган суҳбати ҳақида ҳайрат ва ҳавас билан сўзлади.

— Янглишмасам, у сизнинг ватандошингиз.

— Ҳа-ҳа.

— Совет Осиёси жуда камолга етибди, мен академик Сулаймонова билан учрашувни сира унутмайман! — деди.

Совет Осиёсининг камоли умумсовет халқи камолотининг биргина жилоси.

Ғоят ардоқли, ҳурматли, иззатли бу қурдошимнинг кечириб бўлмас даражада ҳаётдан тез кетгани юрагимни қиймалайди. Қанча орзу ҳавасга, вазифа ва бурчга тўла яшолмаган умр, кўрилмаган шодликлари кетди унинг кўксига. Жаҳонда ҳамма нарсадан азиз ва севимли Шавкатжонга ўзи истаган бахтини беролмай кетди.

Ҳамма ҳам кетади бу дунёдан, лекин табиат шунча ҳусн ва тароват, шунча ақл ва заковат, шунча ҳуқуқ ва саодат бериб қўйиб, етдим деганда, йиқитиб кетиши катта бешафқатликдир.

Табиат қонунларининг ҳаммасини ўзгартиб бўлса эди, инсоният бутун фан-техника ютуқларининг ҳаммасини ҳаёт шаънига тўкиб бўлса ҳам, аввало бевақт ўлимни йўқ қилиб ташлар эди. . . Афсус!

Хадичахонимдек инсонга, дўстга алвидо дейиш нақадар оғир! Ўзбекистон Фанлар Ака-

демиясининг академиги, профессор, Ўзбекистон ССР Олий судининг раиси, йирик жамоат арбоби бўлмиш Хадичахон Сулаймоновага алвидо дейиш нақадар оғир! Сийрак истеъдод эгаси, заковатли, оқила дўстимизнинг меҳнат ва муваффақият тўла, интилиш ва орзуларнинг уйқусиз тунлари ва тантанаси тўла, ҳақиқатга, халққа, партияга покиза виждон билан қилинган хизмат тўла ҳаётига хотима қўйиш нақадар оғир!

Йўқ, бундай ҳаёт тўхтамайди! Хадичахоним барҳаёт!

Азиз дўстимиз, сизни биз яхши билар эдик, севар эдик, пок номингизни, ёрқин хотирангизни сизга бўлган меҳр ва ҳурматга тўлиқ юрагимизда сақлаймиз, сизнинг ҳамма вақт ойдин ишончга тўла орзу ниятларингиз фарзандингиз ҳаётида, аллақачон олимлар бўлиб қолган шогирдларингиз фаолиятида, сиз билан бирга хизмат қилган ҳамкасбларингиз ишида, фанимиз тараққиётида, халқимиз юрагида яшашда давом этади.

Сиз ҳаётсиз, азизамиз!

1966

ЁРҚИН ЙУЛДА

*Илк ўзбек совет ёзувчиси — устозим
Ойдин Собировага бағишлайман.*

О черк

1922 йилнинг баҳори... Таътилдан кечиб, бутун ёз ўқишга қарор қилган озод хотин-қизлар — дорилмуаллимотнинг қалдирғочлари шу кунларда синовдан ўтмоқда.

Маориф комиссарлигидан келган имтиҳон комиссияси кечадан бери ўзбек хотин-қизлари учун биринчи очилган мана шу билим ўчоғи—дорилмуаллимотда! Шунинг учун кечадан буён ён атрофдаги кампирлар таҳликада.

Нима учун бу ерга эркаклар кирадиган бўлиб қолди. Бир гап бор...

Паранжили икки хотин секин-секин юриб тўғри қизлар ўлтирган хона деразаси олдига келди. Узун стол орқасида ҳалиги эркаклар билан бир қаторда икки аёл ҳам — дорилмуаллимотнинг жонкуяр муаллималари, меҳрибон мураббиялари Зоҳида Бурнашова билан Шарифа опа ўлтирар эди.

Ҳалиги хотинларнинг капалаги учиб кетди.

— Ана, кўрдингизми? Бугун муаллими эркаклар пинжида ўлтирибди, эрта-индин бу қизлар битта-биттасини топиб олади,— деди титраб кампирлардан бири.

— Гапирманг,— деди иккинчиси,— қизлар парда орқасида ўлтирибди, тек турунг, гапларини эшитайлик...

Эркаклар олдидаги очиқ деразадан куз шабадаси қуёш илиқлигини олиб туради, имтиҳон олувчилар билан имтиҳон берувчилар ўртасига тутилган пардани — ёниб кул бўлишга маҳкум этилган асрлик асорат пардасини титратади. Кимнингдир қўнғироқдек, ёш товуши эшитилади. Ҳалиги икки паранжилик хотиннинг бутун вужуди кўз-қулоқ бўладию ўзлари дераза тагига ўтишади. Ғалати, ақлига сизмайдиған сўзларни эшитади.

Бу озод қизларнинг жарағли янги гаплари бу аёлларнинг тасаввурига ёт эди. Ўзи яшаган тўрт девордан ўзга ерни чимматсиз кўролмаган, дунёнинг кенглигини ўзи яшаган жойдан иборат деб билган бу аёлларга озод қизларнинг табиатдан, жамиятдан баҳслари тамом тушунилмас эди.

Ташқаридан кирган шамолдан ўртадаги парда ҳамон титрайди. Шамол ўзининг сўнги умрини кечираётган асорат пардасини бузиб ташламоқчи бўлади.

Зоҳида Бурнашова Собировани имтиҳонга чақиради. Қизларнинг энг ёши, жингала қопқора сочларини иккита қилиб ўриб орқасига ташлаган, туйғун кўзли қиз ўрнидан секин туриб, тўғрига қараб турди — ҳаяжондан ранги оппоқ оқариб, лаблари титрар, кўзларида қандайдир журъатсизлик акс этар эди.

— Бу бизнинг шоира қизимиз, ёзма журнализмнинг муҳаррири — деди Зоҳида опа комиссия аъзоларига.

Ҳовлидаги хотинлар ёпиқ дераза олдида боришди. Чимматларини бошлари ўта орқага ташлаб, қизнинг сўзларига қулоқ солишди.

— Қизиқ, ўзимизнинг тилимизда гапира-

япти-ку, нега англаб бўлмайди?— деди бири-си.

— Мактаби ўргатган гаплар-да, ана татар муаллималар ўргатган, янги сўзлар, биз ўқи-маган бўлсак, қайдан билайлик!

Қанча-қанча янги гапларни эшитишди бу хотинлар, қизиғи шундаки, бу гапларнинг ҳаммасини ҳали ҳозир паранжида ўқиб юр-ган озод қизлар тилидан эшитишди.

Ёш совет ҳукумати қонулаштириб қўйган ҳуқуқларни большевиклар партияси, Ленин кўрсатмаларининг мана шу очиқ кўнгилли, ишчан, самимий аёллар — дорилмуаллимот-нинг Зоҳида Бурнашовага ўхшаган комму-нист ўқитувчилари тилидан эшитиб ўрганиш-ди бу қизлар.

Бу қизлар — шундан кейингина ўзларини танидилар. Мана шу парталарда ўлтириб, ичкарининг асрлар бўйи хотин-қизлар оёқ-қўлини боғлаб ташлаган кишанларини бузиб чиқмай туриб ҳақиқий озодликка чиқиб бўл-майди, деган қатъий хулосага келдилар. Ма-на шу хулоса уларнинг курашларида йўл кўрсатди, шу курашларда жасорат бағишла-ди. Лекин бу йўлда катта тўғаноқ бўлган шариат ва урф-одатнинг илдизи ниҳоятда чу-қур. Ҳали у бизнинг Ўрта Осиё халқлари, айниқса, хотин-қизлар устида ҳукмронлигини қўлдан бермаслик учун жон-жаҳди билан ти-ришади.

Майса каби кўтарилаётган қизлар: майли, тош каби таъналарни отганича отаберсинлар, биз унинг устидан босиб-янчиб ўтганимиз-ўт-ган, деб ўйлайди. Бу янгиликлар олдида че-кинишга, йўқликка кетишга маҳкум бўлган эскиликнинг ўлим олдидаги талвасаси, улар

осонликча чекинадиларми? Бизнинг суръат билан ўсишимизни, катта кучга айланаётганимизни кўриб, ўз мавқеларини сақлаб қолиш учун бор кучлари билан курашадилар. Буларнинг ҳаммасига қарши курашиш керак. Давлатимиз ҳам, партиямиз ҳам шуларга қарши кураш олиб боради.

Озодлик туйғулари билан бахтиёр бўлган бу қизлар мана шунинг учун паранжини ҳам ҳис қилмайдилар, улар бугун бўлмаса — эрта, эрта бўлмаса — индин албатта, уни тамом олиб ташлаяжакларини биладилар. Бутун қиш бўйи зах инларида ётиб, илк баҳорни кўриб чиқиб, қуёшга ўзини солган қушча болалардек яйрайдилар, баҳордай янги ҳаётнинг бутун борлиқлари билан сезадилар. Ҳали ҳақиқий озодликка чиқмаган дугоналарини ўз сафларига чорлайдилар.

Уша Собирова — шоира қиз Манзура ҳамма ўртоқлари учун куйлайди — шеър ёзади. Дугоналарининг туйғуларини ҳали ўз уяларидан учиб чиқишга журъат қилолмаган ўртоқларига етказиш учун куйлайди. Уларга ўзининг кичик, дадил қўлларини узатади:

Келинг, ўртоқ, букун бирга байрам қилайлик,
Октябрнинг қўшиқларин бирга куйлайлик...

* * *

1923 йил. Бу сафар дорилмуаллимотнинг битиш имтиҳонини бераётган қизларнинг юзларида жиддият ва бахтиёрлик кўринади.

Уларнинг ҳаммаси очиқ. Ўзларини ўқитган муаллимлари ва маориф комитетидан

келган катта имтиҳон комиссияси аъзолари билан ўқувчилар ўртасида бултурги «асорат пардаси» ҳам йўқ. Ҳатто бу йил бир неча фанни эркак муаллимлар ўқитган. Эркакларнинг дорилмуаллимотга кирадиган бўлиб қолганидан ташвишга тушган аёллар ҳам, қатнаб-қатнаб, қизларнинг ардоқлаб, ўз оёқларидан қаридилар.

Бу суръат билан ўсиш, айниқса, бугун ҳамма қизларнинг ўзига жуда сезилди. Бу сезги уларнинг кўнгилларини кўтарди.

Имтиҳон тугагач, комиссия эшикдан чиқиши билан қизлар ўринларидан турдилар. Имтиҳон муваффақиятлари билан қизларнинг ҳар бирини табриклаб, муаллимлари ҳам дарсхонадан чиқишди. Зоҳида опа ўзида йўқ шод эди. Қизларнинг ҳаммасини бирдан бир даста гулдек қучоғига олди. Қизлар қадрдон муаллимларини, муаллимлар эса ўзларининг биринчи қалдирғочларини — эртанги муаллима қизларини табриклар эди.

Зоҳида опа Манзуранинг жингала сочларини силади:

— Мен жуда хурсанд бўлдим, лекин нега шеърингни ўқиб бермадинг. Улар жуда кутинган эди.

— Шу шеърни ҳам ўқийманми, ёмон ёзилган, — деди камтарни қиз.

— Эрта бу ерда сизларнинг битириш тантанангизни ўтказамиз, эрта хотинларга, индин эркакларга; битирувчилар номидан сен нутқ сўзлайсан, — деди Зоҳида опа.

— Нима дейман, қўйинг опа, мен сўзломмайман. Робияхоним гапирсинлар.

Зоҳида опа ўз сўзида қаттиқ туриб олди:

— Йўқ, Манзура, сен гапирасан. Қайси

кунн менга айтиб берган гапларингнинг ҳаммасини сўзлаб берасан.

Зоҳида опа дарсхонадан чиқиб, ўқитувчилар бўлмасига кириб кетди.

Манзуранинг ингичка қошлари чимирилди. Унинг кўзларида чуқур хаёл қанотида сайр этаётгани яққол кўриниб турар эди.

Эртаси эрталабдан оналар, атрофдаги хотин-қизлар гурас-гурас бўлиб битирувчилар тўйига кела бошлашди. Қечагина бир бойнинг уйи бўлган мана шу катта боғда қизлар паранжисиз, қафасдан чиққан қушдек ҳамманинг кўзи олдида гул-гул ёниб юрадилар. Атрофдаги хотинлар пичирлашадилар, ҳаваслари келиб қарайдилар.

— Бу — совет шарқи тарихида биринчи маърифат тантаналаридан эди. Қанча курашлар эвазига етишилди бу тантанага...

Эртасига — эркаклар учун берилган тантанада Манзура Собир қизининг паранжи нчида сўзлаган нутқида мана шу сўзлар янгради: Озодлик, Биродарлик, Илм, Меҳнат. Бу нутқ эртасига бутун Тошкентга гап бўлиб кетди.

* * *

Оппоқ қорли, бир-бири устида тургандай кўринган уйлар орасидаги тор кўчадан худди отни итаргандай арава чиқиб келди. Аравакаш чол отнинг тизгинини тортди. Аравада ўлтирган аёл паранжидан кичик қўлчасини чиқариб олдинги зиҳини маҳкам ушлайди. От сирғаниб мункиб кетса-я?

Икки қўлини жулдур қора чопонининг енгига тиқиб дарвоза олдида ўлтирган чол ҳам, дегрезнинг данғиллама ўймакорли дар-

возасидан чиқиб, босайми-босмайми деб кетаётган бой ҳам унга ўқрайиб-ўқрайиб қарайди. Ҳатто паранжида кетаётган аёл ҳам аравадагини кўриб, бошини кескин буриб қадамини тезлатади.

Еруғликнинг говни билмайдиган кучлари нақадар зўр.

Мана шу аравада тўғрига қараб ўлтириб кетаётган йўл-йўл паранжили қизни ким танймайди. Лекин ҳеч ким бирон марта бўлсин унинг юзини кўрдими? Лекин унинг анов кундаги сўзлаган оташин нутқини ким унутади?! У — делегат қиз, делегат хотин-қизларни ҳамма танийди.

Булут нақадар қуюқ бўлмасин, қуёш у яширмоқчи бўлган ҳамма нарсани намоён қилади. Тонг тун эмас. Ўлкада тонг, октябрь тонги отган эди.

Эски Тошкентнинг қинғир-қийшиқ кўчасидан чиққан ҳаммага таниш арава, катта йўлга тушиб, Тахтапул томонга бурилади. Унинг ягона йўловчиси ҳам энди қўлини паранжисининг ичига олади. У гўё ўзининг ёш кўксиёни тўлдирган ёрқин ҳислар тўлқинида тебрангандай аравада секин чайқалади. Пахталигининг кўкрагида медаль; «Ўзбек хотин-қизларининг биринчи пионери Манзура Собир қизига» деган сўзли медаль. У ҳали юзларини паранжи тўсаётган юзлаб дугоналарини ўқитишга кетяпти.

Арава ғилдираклари бир маромда ғилдираб мактабни яқинлаштиради.

«Нима учун биз хотин-қизларни шу қадар ҳақоратлайдилар. Наҳот, тоғ-тош, ўсимлик баҳраманд бўлган қуёшдан бизни маҳрум қиладилар? Нур кўрмаган ўсимлик ҳам ранг-

пар, нимжон бўлади», деб ўйлади Манзура.

Билим уйларининг эшиклари очилиши бизнинг ҳаётимиздаги энг катта янгилик. Лекин мана шу янгиликка дадил қадам ташловчилар ҳали кам... «Жуда кам,— деб ўйлайди муаллима.— Буни тушунтириш керак. Қандай қилиб тушунтирилади?»

Манзуранинг ёш юрагида аллақандай тўлқин, ҳаяжон кўзғалиб, кўз олдида эски ва ўзининг тасаввурига сиққан янги манзаралар саф тортиб ўта бошлайди — бу иккиси ўртасида кескин кураш давом этади. Унинг юрагида дам меҳр, дам ғазаб тўлқинлари. Бу, мана шу қиш тонгида асорат тоши вазифасини йўқотиб, суврати қолган паранжи ичида озодлик куйчисининг илк куйлари туғилиши эди. Бу ўзбек совет адабиётининг хотин-қизлардан биринчи кашшофи ижоди шаклланишининг ибтидоси эди.

* * *

1925 йил. Манзуранинг ўша даврда ўқимшли — оқ-қорани таниган кишиларидан бўлган амакиси Хадрадаги сартарошхонада соч олдириб ўтириб, газетадан кесиб олиб деворга ёпиштирилган сувратларга кўзи тушди-ю, имони учиб кетди. Ўзбекистонда нашр қилина бошлаган «Янги йўл» газетаси — хотин-қизлар газетаси чиқа бошлаганига бир йил тўлиши муносабати билан ўзининг ҳаваскор мухбир, ёзувчиларнинг сувратларини босиб чиқарган эди. Бу учта сувратнинг бири Манзура эканини дарров таниди.

«Бу қандай шармандагарчилик,— деб ўйлади у,— акамнинг қизини нима худо урди.

Ана, тагига отини ҳам ёзиб қўйибди» деб ўти аланга олди.

Амакиси уйга келиб бу ҳақда отасига айтганда Манзуранинг кўзига дунё бир нафасда остин-устин бўлиб кетгандек кўринди. Гўё ўзи билан ташқаридаги янги ҳаёт ўртасига қалин девор қўйилаётгандай бўлиб кетди. У қаттиқ ташвишга тушиб қолди.

Табиатан жуда оғир ва камгап, ҳеч қачон фарзандларига қўл кўтармаган, ҳатто қаттиқ гапирмаган Собир ака укасидан далил талаб қилди. Собир аканинг запти қаттиқлигини билган ука далил келтиришдан қўрқди. «Бу жуда ёмон натижа бериши турган гап. Акам тўнини тескари кияди», деб ўйлади у.

Собир ака ўз қарорини Манзурага шундай изҳор қилди:

— Шу юрганинг қиммат бўлса, бу қилиқни бас қил. Бўлмаса, ҳамма наъмани йиғиштирасан, ишни ҳам, кўчани ҳам.

Манзура ҳеч нарса демади. Кўзидан тўкилишга тайёр турган ёшларини отасидан яширди. Меҳрибон бувиси олдига кирдию бутун ўпкасини, алам ва дардини кампир этагига тўкди... Йиғлади...

Шу кеча кўкининг бутун юлдузлари унинг кўзида ботди, тунни бўйи ўйлади. Фақат аччиқ-аччиқ ўзини койиди:

«Нега суврат олаётганда қаршилик кўрсатмадим. Имага оляпсан, қаерга олиб борасан, деб сўрамабман. Нега энди газетада чиқаришади. Энди нима бўлади: мени уйга тиқиб қўйсалар нима қиламан. Шеър ёзмай, газетага қатнашмай бўладими? Талабаларим-чи? Уларни ким ўқитади. Робияхоним ҳам, Тожихон ҳам банд — ўзларининг дарс-

лари, ишлари бор. Ҳозир қанча янги мактаб очилди, қанча муаллим бўлса ҳам камлик қилади. Бундай вақтда мен уйга кириб олсам, яхши бўладими? Нима қиламан? Ёзмай бўладими? Мен қуш бўлмасамки, ёзда куйлаб, қишда ухласам...»

Манзура ёстиқдан бошини узмай ёш тўла кўзларини ойга тутди. Ой булут орқасида эди. Манзуранинг дарди дунёси яна қоронғи бўлиб кетди. Ана, булутнинг чеккаларидан нурдан уқа пайдо бўлди. Ой булутдан чиқди, нурдор мағрур оқди... Майда увада булутлар яна унинг юзини ёпмоқчи бўлди, ёполмади. Ой баралла ярқиради. Манзуранинг дили ёршиб бутун хаёли унинг кетидан оқди. Кўксини туйғулар тўлқинлатди, кўзлари завққа тўлиб ойни кузатди: осмонда ой эркин, ҳаммаёққа нур сочиб, мағрур сузар эди. «Нурдан кучли нарса йўқ, ёруғлик зулматни парчалайди», деб ўйлади хурсанд ва шу манзара, туйғуларни қоғоз бетига кўчирди. Сарлавҳасига «Ой» деб қўйди.

Манзура дарсини тамомлаб, тўғри хотин-қизлар клубига борди. У ерда ўртоқлари билан маслаҳатлашмоқчи, агар бир йўл тополмаса, албатта, Ўрта Осиё бюросига, хотин-қизлар шуъбасининг мудири ҳузурига боришга қарор қилди.

Энди орқага қайтиш йўқ.

Оқила қизлар — Манзуранинг ўртоқлари довдираб қолмади. Ўзларининг кичик дўстлари — севимли шоираларини ҳимояга олишди. У ўзининг кечаги ёзган шеърини ўқиб берган эди. Қизлар дарров унга Ойдин деб тахаллус қўйиб бердилар.

Икки кундан кейин Манзуранинг ўртоқ-

лари — бир даста озод қиз-жувонлар «Янги йўл»нинг навбатдаги сонини унинг уйига олиб келиб қувона-қувона «Янги шоира» чиққанини хабар қилиб, қутлаб кетдилар...

* * *

Шу йилнинг март ойида Ойдин ҳаётида катта воқеа юз берди. Эски шаҳардаги янги очилган ишчилар клубида Ойдиннинг «Янгиликка қадам» номли пьесаси саҳнага қўйилди. Бу фақат ёш Ойдиннинггина эмас, балки ўзбек хотин-қизларининг янгиликка ташлаган яна бир дадил қадамлари эди. Бу — ёш ўзбек совет адабиётида хотин-қизлар қалами билан яратилган биринчи пьеса.

Ҳали паранжини ташламаган дугоналарини озодликка чақириб, (озодликни Ойдин хотинларни иқтисодий қарамликдан қутқариш ва илмли қилишдан иборат деб тушунар эди) ёзган бу пьесасида ўша ўзи яшаётган ҳаётни борлигича, ўзининг тушунчаси сиғдира олганча акс эттирган эди.

Бу пьесадаги қаҳрамон вакила Ойдиннинг худди ўзи. Ойдин бу вақтда хотин-қизлар ўртасида ишлаш бўлимининг маориф союзидан сайланган вакили эди. У ўз киссасида қизил муқовали китобча — «Вакила карточкаси»ни олиб юрар эди. Унда ёзилган муҳим сўзларни амалга татиқ қилиш учун тинмас эди, мактабда дарсни тамомлаб, хотин-қизлар клубига, клубдан вакилалар мажлисига, хонадонларга чопарди.

Пьесани биринчи ўқиган дугоналари ҳам шундай дейишди: «Вакила Ойдиннинг ўзи, ўзи ҳам шундай қилади».

«Тўрт девор ичида заъфарон бўлиб ўтириш ёки бой қўлида чўри бўлиб ишлашни бас қилинг», дейди вакила «Янги қадамлар»-да.

«Ёш умрингизни бекорга ўтказманг, ўзингиз ва ўзингизга ўхшаган эзилган, қоронғида қолган мазлумалар учун ишланг», деб ёзади.

«Янгиликка қадам» кетма-кет икки мартаба нашр қилинган. Шу муносабат билан Урта Осиё бюроси хотин-қизлар шуъбасининг мудирини келиб, хотин-қизлар клубида «Янги йўл» газетасини ўрнига «Янгиликка қадам» номли журнал чиқа бошлади. Шуъбанинги мудирини Ойдинни шу ерда ишлашга кўндирди. Ва ўқишни давом эттиришга маслаҳат берди. Бу таклифни Ойдин жон-дили билан қабул қилди. «Рус тилини ўрганиш керак, бусиз жуда қийин», деб ўйлади Ойдин. Шунинг учун Урта Осиё рабфагига кириб ўқий бошлади. У ерда ҳамма дарсларнинг рус тилида борлигини Ойдинни айниқса қизиқтирди. «Қийналиб бўлса ҳам, тилни ўрганиб олам!» деб ўйлади у.

Ойдин чарчашини биладими, ҳар кун унга бир янгиликдан хабар беради, ҳар эшитган сўзини янгилик. Муаллималар тайёрлов курсидаги дарси-чи? Республика муаллимлари нақадар чанқоқ, журналда ишлаш ниҳоятда мароқли. Ўқиш унинг кўзига дунёни борган сари кенгроқ кўрсатади. Жамоат иши, вакиллик вазифаси — бундан шарафли иш борми?

— «Эскиликка қарши ҳужум — «ҳужум»-нинг меваларини кундан-кунга мўл ва гўзал. Кетма-кет очилаётган хотин-қиз артеллари,

турли-туман чеварларни ўзининг ёрқин ва жўшқин меҳнат қучоғига тортади. Хужумнинг жўшқин оқимини четга сураётган, мағлуб этаётган душман яна қутуради.

Қизлар бу кун «Ордона қолсин, қайтиб бошимга олмайман» деб паранжини ташлаб, чимматсиз қуёшга тўғри боқиб, уйига кетган ўртоқларининг эртаси сўйилган ёки қудуққа ташланганини билиб қолади. Ўтнинг кичигини бўрон дарров ўчириб кетади. Агар ўт катта бўлса-чи, бўрон унга авж беради, у ловиллаб кетади. Бу қурбонлар, бу «Хужум» фаолларининг муқаддас юрагидаги ғазаб ўтини ловиллатиб юборади. Бир қурбон аёл жасади устида ўнларча аёл паранжисини ўтга ташлаб, унинг ишини давом эттиришга онт ичди...

Ойдин — катта оқим тўлқинида бир ирмоқ. Лекин ҳали ўзининг бошидан босиб ётган юкдан қандай қилиб қутулса экан?... Мен бари бир озодман, овозим, куйларим, шеърларим озод, — дейди ва ҳали тутқун ўртоқларига қараб хитоб қилади:

Қара, гулим, йўлинг оқ,
Кўзинг оч, атрофга боқ.
Хужум сўзин дилга тақ,
Паранжини ўтга ёқ

* * *

Москва! Бизнинг эркимиз, иродамиз ва қароримиз Москва, кўз нуримиз Москва! Бизнинг озодлигимиз Ленин номи билан чамбарчас боғлиқ. У бизни асрлик мудроқликдан уйғотди. Тақдиримиз ва руҳимиз озод бўлгач, биз ҳам ўзимизда ирода борлигини сездик.

Ойдин эрк қуёши кўтарилган Москвани ҳали ўз кўзи билан кўргани йўқ. Лекин уни ёш оташин қалби билан сезади. Бутун вужуди билан унга интилади. Бу инқилоб бешиги Қизил Москва ҳақида ўзининг илк шеърларини ёзади. Узоқ қиш кечалари, илҳомбахш баҳор оқшомлари дарча олдида ўтириб хаёл сураркан, унинг фикри Москвага чўзилади. Ўз кўзини ёритган нур унинг хаёлини тўғри Москва билан улайди. Шунда у Москвани қуёш деб атайди...

1927 йилнинг март ойи. Маориф ходимлари касаба союзининг Бутуниттифоқ олтинчи съезди вакилларида бир гуруҳи Қизил майдонда тизилган сафда улуғвор сукутда доҳий мақбарасига қараб силжийди. Булар сафида Ойдин ҳам бор. У мароқ билан кўркам арчаларга қарайди. Бунақа арчаларни у биринчи бор кўрмоқда. Қор ўйнаб-ўйнаб унинг иссиқ юзларига тушиб эриб кетади. Юраги гуп-гуп уради. Мақбарага яқинлашган сари унинг ҳаяжони ошади. Гўё ҳозир доҳий Ленинни тирик кўрадио ўзбек хотин-қизларидан салом топширади. Ҳамма учун бутун қалбида унга ташаккурини айтади. У айтажак гапларини иншо эта-эта мақбарага яқинлашиб қолади.

Мармар зиналардан юриб, тушаётганлар сафида ичкарига кирар экан, озод ўзбек қизининг юраги, бутун вужуди пролетар инқилобининг доҳийси Ленин руҳига, улуғ инсонга саломга келади...

Ойдин кун бўйи делегатлар билан тарих музейида экскурсияда бўлди. Съезд давомида Тожикистон, Туркменистон, Қозоғистон ва бошқа республикалардан келган вакила-

лар билан танишиб, дўстлашиб кетди. Буларнинг ҳаммаси ҳам эркин, Ойдинга ўхшаган бахтиёр қизлар.

Нақадар дунё кенг ва ранг-баранг. Нақадар гўзал. Москванинг жўшқин ҳаёти, кўкка бош чўзган салобатли биноларига қараб ўзини ҳам ўсиб кетгандек ҳис қилади.

Рус тилини билмайди. Лекин съездда айтилаётган гапларнинг ҳаммаси гўё унга таниш, тушунарли эди.

Москва, сен берган ҳаётни биз сезмаслигимиз, англамаслигимиз мумкинми?!

«Дадажон!

Мен Москвага Сизга билдирмай кетганим учун узр сўрайман. Юбормай қўйишингиздан қўрқиб, беодоблик бўлса ҳам шундай қилдим. Мени вакил қилиб сайладилар. Мен ҳам учгандек келдим. Вакил қилиб сайлаганларидан кейин келмаслик мумкинми? Келганимдан жуда-жуда хурсандман.

Дадажон! Мени кечиринг. Мен паранжимни ташладим. Бу ердаги хотин-қизларнинг биронтаси ҳам паранжи ёпинмайди. Ҳаммаси эркин. Эркин юриш нақадар яхши. Дадажон, сиз паранжи ёпиниб юриш оғир эканлигини билмайсиз. Чунки сиз уни ёпинмагансиз. Биз хотин-қизларнинг гуноҳимиз нима? Мен билан келган ўртоқларим ҳам паранжисини ташлади, ҳеч қайсимиз энди ёпинмаймиз. То-жик қизлари ҳам шундай қилишди. Биз ҳаммамиз энди уйимизга боргач, сира ёпинмасликка аҳд қилдик... Аҳдни бузиш мумкинми?

Дадажон! Бугун бўлмаса эрта, қолганлари ҳам буни итқитиб ташлашади. Очиқ юриб ишим, ўқишимни давом эттиришимга кўнсангиз, бораман, бўлмаса шу ерда... Дадажон,

Сиздан, меҳрибон бувимдан, ўртоқларимдан узоқда яшаш жуда оғир, лекин қандай қилай, мен аҳдимдан, тушган йўлимдан қайтолмайман».

Бу мактубни Ойдин зўр ҳаяжон ва кўз ёшлари билан ёзди. Бу сўзлар унинг севимли отаси қалбига қандай оғир ботишини биларди. Бордию келма деб ёзсалар нима бўлади? Бувиси, гўдакликдан тарбия қилиб ўстирган бувиси қандай чидайди. Ўзи қандай чидайди? Нима бўлса — бўлди,— деб ўйлайди у,— энди орқага қайтиш йўқ...

Энди кет, келма, паранжи,
Мангу кўрмайман сени.
Қул қилиб йўқ айлагайман
Сен, заҳарлик пардани...

* * *

Ойдинни Тошкентда ўртоқлари кутиб олди. У буларни кўриб жуда хурсанд бўлиб кетди. Қувона-қувона боши очик, гул-гул ёниб, соғинч тўла дилида қўрқувсиз ҳаяжон билан таниш эгри-бугри кўчалардан ўтиб кетар экан, Москва таассуротларини чанқоқлик билан тинглаётган ўртоқларига сўзлай-сўзлай ўз кўчасига қайрилди. Соғинч ва муҳаббат тўла юраги гупиллаб уриб кетди — севимли ота билан кўришишга шошилди, қадамини тезлатди... Лекин, лекин мачит имоми ортидан туриб озод қизлардан юзини терс буриб кетганлар ичида отасини ҳам кўриб бошидан қайноқ сув қуйилгандек бўлдию бутун қувончи ичига тушди.

— Вой ўлмасам, дадам-а,— деди ва тўх-

таб қолди. Буни кўрган ўртоқларидан бири:

— Хафа бўлманг, Ойдин, бизни ҳам шунақа қарши оладилар, биздан ҳам юз ўгирдилар, биз парво қилмаймиз. Бориб-бориб ўрганиб кетадилар,— деди.

— Парво қилмай бўладими,— деди ҳайрон,— ўзлари рухсат бердилар-ку, эрта яна паранжини ёпинасан деб туриб олсалар, шундан қўрқаман.

— Йўқ, энди ёпинмайсиз. Биз ҳам шундай қиламиз,— деди Робияхон.

Ойдин ўзи ўйлаганини дўстларининг энг каттаси Робияхоним сўйлаганидан тетикланди. Тез-тез қадамлар билан бошини мағрур кўтариб мачит олдидан ўтиб, ҳовлига кирди. Уни ҳовли ўртасида севимли бувиси, онаси ўрнига тутган меҳрибон бувиси қулочини кенг ёзиб қарши олди. Кампирнинг айланиб-ўргилишидан, оналик меҳридан Ойдиннинг дили ҳам, ҳовли ҳам нурга тўлгандай эди.

«Демак, уйда унча катта гап бўлиб ўтмаган, отам, маҳалла-руҳонийлари олдида йўлига шундай қилган, шекилли», деб ўйлади у.

* * *

Самарқанддаги қайноқ ҳаёт Ойдинни ўзининг жўшқин ва жонли тўлқинига олди.

У Самарқанд таълим-тарбия институтига борганда дорилмуаллимотни бирга битирган ўртоқларини учратиб севинчига сиғмай кетди. Ойдин энди — институтнинг ижтимоий-иқтисодий факультети талабаси. Ҳамма вақтдагидай жон-дили билан ўқишга берилган. У ўз бахтиёрлигини ҳис қилиб яйраб яшайди. У ўртоқлари билан ўтирганда доим дорил-

муаллимотда ўтган ажойиб дамларини хотирлашади, ўқитувчилари Зоҳида опани миннатдорлик билан тилга олишади.

Бу ердаги ҳаёт бутунлай бошқача: жўшқин озодликнинг ёрқин оғуши. Ҳозир Тошкентда дорилмуаллимотда ўқиётган қизлар ҳам паранжида ўтирмайдилар. Илм билан жаҳолат ўртасидаги парда аллақачон куйиб кул бўлган.

Мана, уч-тўрт йил ичида шунча олға кетишди. Ҳали шундай кунлар келадики, тезроқ, тезроқ келсин ўша кунлар...

Бир дарсхонада йигит-қизлар қатор ўтириб сабоқ олади, бунда ҳар миллатнинг қизи бор. Ҳамма гўё бир ота-онанинг болаларидай иноқ. Ўқиш, ижод қилиш, бахтиёр яшаш учун ҳамма шароит муҳайё. Бу имкониятларнинг манбаи қаердалигини қизлар жуда яхши биладилар.

Бу имкониятларнинг ижодкори Москвани ҳам, доҳий Ленинни ҳам Ойдин Собирова ва Лазоқат Орифхоновалар ўз кўзлари билан кўриб келганлар. Бу ўзгаришларнинг ҳам коммунист фирқаси раҳбарлигида бўлаётганини маърифат ёритган шуурлари билан ҳис қилиб қоладилар. Мана шу ҳислар кўксига сигмай кетганда Ойдин куйлайди, кўҳна Самарқандга тун салқини чўкиб ётоқдаги ўртоқлари уйқуга кетганда, илҳом билан тўлиб-тошиб ўйларини шеърга солади, шуларга жон бергудай бўлади:

Айланадан шўролар,
Ишчи-деҳқон отаси,
Мазлумларга йўл очган
Коммунистлар фирқаси.

Қизлар ўқиб ўйнайди
Паранжилар куйганда.
Душманзимиз йиғлайди
Ишчи-деҳқон кулганда...

Тунда ёзилган бу шеър эрталаб шу вақтда институтда ўқиб юрган шоирлар Уйғун ва Ҳамид Олимжоннинг муҳокамасига ташланади. Нақадар самимий, ижодий дўстлик. Ўқийдилар, биргалашиб муҳокама қиладилар, маслаҳатлашадилар. Мана, Ҳамид Олимжон ўзи ишлаб юрган газета «Зарафшон ҳақиқати» саҳифасида бостириб чиқиш учун шеърни кўчиртириб олади, эртаси шу шеър босилган газетани олиб келиб Ойдин опасини табриклайди, ўзи ҳам биргалашиб қувонади. Энди ўз шоирлари бўлиб топилган Ойдиннинг янги шеърини газета ҳам кута бошлади. Ҳамид Олимжон, Уйғун каби шоирлар билан улар рус классиклари асарларини ҳам бирга ўтириб ўқишади. Горькийнинг «Она» романи, Лермонтов шеърлари, Пушкиннинг прозаси ана шундай ўқилди. Китобларни зўр иштиёқ билан тинглашади. Тинглаганда ҳам бу ёзувчиларнинг ижодига зўр муҳаббат билан тинглайдилар, улардан ўрганадилар. Бу асарларнинг ҳар бири Ойдин кўзи олдида янги бир дунё очгандай бўлади. Ҳамид Олимжон, Уйғун билан чуқур дўстлик, бир умрлик ҳамкорлик самимий ҳурмат туйғулари билан суғорилган эди. Унинг замон билан ҳамоҳанг тетик овози борган сари кенгайиб ёйила бошлагани балки, шу туфайли ҳамдир. Энди шоира Ойдин тобора жасорат билан куйлай берди. Бошига қизил дурра ўраб станокларни бошқараётган

турсунойчилар — биринчи ишчиларнинг хаёл-ларисидаги янгиликлар, янги муносабатларни шеърга солади.

Озодлик мавзуи — Ойдин ижодида энди асосий йўналишга айлана борди.

Ҳилпираб учса,
Меҳнатни қучса,
Чириб хурофот
Йўқликка кўчса,
Мен нега кулмай?—

деб севинчлари ичига сиғмай, озодлик байрами — 8 мартга пешвоз чиқади. Бошқа бир шеърисида эса бир қиз ўз-ўзига — озод ўзбек қизига совет ҳукумати кўтарган минбардан туриб:

«Менинг байрамим — 8 март. Бу хурофот ва ёвузликларга ўт қўядиган пролетар хотин-қизларининг байрамидир», дейди. Ойдиннинг шеърлари фақат мазмун жиҳатидан эмас, бадий томондан ҳам тўқислаша борди. Унинг бир шеърисида бир қизга онаси игна билан қудуқ қазигандай дўппи тикиб, бўйинтумор ва чўлпиларни ҳавас билан олиб беради. Шоира қиз севинчини шундай чиройли ифодалайди:

Шилдир-шилдир бўйинтумор
Шилдирайди жилгадай.

Унинг шеърлари қаҳрамонларидан бири:

«Қип-қизил менинг
Эркин рўмолчам.

Сочларимга таққан чўлпи
Гўё бахтим
Тўлғанади белимда,
Қувончлари дилимда».

Ҳаммаёқда уйғониш, ўсиш, кўтарилиш.
Ҳамма ерда баҳор, шеър уфуради. Бу нафас-
ни куйламаса, шоирнинг юраги чидайдими?
Шунинг учун Ойдин дам олиш кунлари тонг-
да ўртоқларини қишлоққа бошлайди.

«Бўлинг, қуёш соч таради,
Нур қўйнида ҳар бурчак»,—

дея узоқ-узоқ қишлоқларга сафарга отланар
экан, аравакаш йигитни тезроқ далага, бах-
мал адирларга ундайди. Баҳорнинг ранг-ба-
ранг бўёқлари унинг тасаввурини бойитади:

Ҳайданг отни, учиб етсин
Биз кўзлаган қишлоққа...
...У қишлоқнинг барча ери
Колхозларга қўшилмиш,
Йигит-қизнинг меҳнатидан
Яшил гўза қулф урмиш.
Замзамали сой бўйида
Қизлар мажлис қуради,
Чилвир сочлар маҳкам боғлиқ,
Тракторлар суради.

Шаҳардан қишлоққа кириб келган қизлар
адирлардан кўзларини олмайди. Ариқлардаги
сувлар уларга аллақандай оҳанглар шивирла-
гандай бўлади. Колхозлашиб — ҳамма бирла-
шиб кўп хирмон-хирмон оқ олтин етиштирган
даланинг бир томонида кенг ҳосил учун ер
тайёрланмоқда. Иккинчи томонида эса уруғ

сепилмоқда. Ҳалиги сой бўйидаги колхозчи қизлар — эрлар билан тенг ҳуқуқли эркин меҳнат қилаётган ҳур қизлар ўринларидан туриб келиб, шаҳардан келган дугоналарини қарши оладилар. Қизлар ўз меҳнатлари ғалабасини гапирдилар.

Бу қишлоқдаги гуркираб ўсаётган ҳаёт Ойдинга ошно. У бу ердаги меҳнаткашларнинг ўз кишиси. Пешонасини танғиб яллани янгра-тиб ер чопаётган йигитлар ҳам, сочини бошига маҳкам боғлаб олиб, далада ишлаётган хотин-қизлар ҳам Ойдиндай ўқиб, саводларини чиқардилар.

Партиямиз ва шўролар «битсин саводсизлик», деб шиор ташлади. Бу шиорни амалга ошириш учун сафарбар этилганларнинг сафида боришни комсомол ва студентлар ўзларига шараф деб билдилар. Шулар қаторида Ойдин ҳам бор эди. Энди бу қизлар ўзларининг муаллималарига колхоз далаларини кўрсатадилар, бир вақтлар бир қулоқнинг сира тўймас омборига бор ҳосилини тўкиб келган бепоён далани кўрсатиб — бу янги ҳақиқий эгалари бўлган қизлар сўзлайдилар:

«Ҳозир бунда биз яшаймиз,
Эркин меҳнат бизники.
Мана, кўркам клуб — мактаб,
Маданият бизники.
Тракторда ер ҳайдаймиз,
Сеялкада сепамиз.
Социализм олий мақсад,
Тездан бориб етамиз.
Ҳали кўпдир янгиликлар,
Барин кўриб биласиз.
Қишлоқларда янги ҳаёт
Қурилишин сезасиз».

Ойдин қизларнинг бу ҳикоясини эшитар экан, унинг тасвирига ранг қидириб ҳаяжонланади.

Большевик кўлами яшнаб ётган Зарафшон водийсининг қудрати, гўзаллиги унинг юрагига, фикрига тобора чуқурроқ кирди боради.

«Нақадар чиройли кўклам. Бу кўкламда чаппор уриб ишлаётган қизлар илгари ким эди-ю, ҳозир ким бўлиб кетди. Энди булар меҳнат қилиб чарчайдими? Эзилганларнинг энг эзилгани бўлган бу хотин-қизлар энди бутун халқ билан олий мақсад — социализм қуришга киришганлар» деб ўйлайди ва доҳий Лениннинг Шарқ хотин-қизлари вакиллари-ни қабул қилганларида айтган ҳалиги сўзларини эпиграф қилиб қўйиб шеър ёзади. У шеър:

«Машинанинг рулида
Очиқ юзли чаққон қиз»

каби унинг сатрларидан жой олади.

«Биз комсомол меҳнатқаш
Озод юртнинг қизимиз.
Ленинизм йўли эрур
Бизнинг ёрқин йўлимиз».

Шоира Ойдин шу қизларнинг «Қизил маржон» тизимида ўзи ҳам борлигидан беҳад хурсанд.

* * *

Бу сафар Ойдинни Собир аканинг ўзи — унинг бир гуруҳ ўртоқлари билан чиқиб кутиб олди. Бу вақт Ойдин педакадемияни битириб, аспирантурада ўқир эди. Марказ-комнинг Ўзбекистон Давлат нашриёти ишини

йўлга қўйиш ҳақидаги қарорига асосан юборилганлар қаторида Ойдин Собирова ҳам бор эди.

Тошкентга бундан бир йил илгари келиб кетган бўлса ҳам, шаҳар унинг кўзига жуда ўзгариб кетгандек туюлди.

Ойдин келган куннинг эртасиёқ нашриёт ишини бошлаб юборди. Нашриётда уни катта шодлик кутар эди. Биринчи шеърлар тўпламининг корректураси келган эди. «Тонг қўшиғи». Бу Ўзбекистон давлат нашриёти тарихида хотин-қизлар номи билан чиқаётган биринчи шеърлар мажмуаси эди.

Орадан сал ўтмай, «Тонг қўшиғи» республиканинг маърифат кўзларини мунаввар қилган қизлар қўлига бориб етди.

Нашриётда иш кўп. Унинг салмоғи, айниқса, Ойдин кўзига катта. «Қитоб чиқариш ҳазилакам ишми, адабиёт — кишиларни тарбиялаш воситаси, бу ерда ўтирган ҳар бир кишининг вазифаси, китоб сифатли, яхши безатилган, ўз вазифасини аъло даражада адо этадиган бўлиб чиқиши зарур», деб ўйлайди. Бу фикр унга кечалари уйқу бермай, қўл-ёзмалар устида мутолаа қилдиради. Бу қўл-ёзмалар ичида тажрибали, атоқли ёзувчиларнинг ҳам, энди қўлига қалам олган ёшларнинг ҳам тўпламлари бор. Қўл-ёзма устида ишлар экан, ҳамма вақт китобхон — энди саводга ўрганган совет китобхони унинг кўз олдига чанқаб-чанқаб китоб кутаётгани гавдаланади.

— Бўлим режасини рус классик ва ҳозирги замон ёзувчиларининг энг яхши асарларидан таржима қилиш ҳисобига бойитиш керак. Бу билан биз бир томондан халқимизни буюк

адабиёт намояндалари асарлари билан таништирган бўламиз. Иккинчи томондан, ўзбек адабиёти хазинасини асл дурдоналар билан бойитган бўламиз. Бу, сўзсиз, бизнинг адабиётимизнинг ривожига таъсир кўрсатади,— деди нашриётда бўлиб ўтган мажлисларнинг бирида. Нашриёт планига Лев Толстой, Максим Горький, Маяковский ва Шолоховларнинг асарларини киритишни таклиф қилди.

Ойдин бу масъулиятли вазифани бутун ғайрат ва фаолиятини бериб ишлади. Нашриёт атрофига янги кучларни — бу вақтда Самарқанд педагогикасини тамомлаб Тошкентга келган Уйғун ва Ҳамид Олимжонларни жалб этди. Улар иштироки билан муҳокама ўтказди. Шулар билан бирликда мафкура майдонининг мана шу шахобчасини мустаҳкамлаш учун жон куйдирдилар. Ёшлар билан ишлашни йўлга қўйиш, янги кадрлар етиштириш ҳақида ўйлайдилар. Биргалашиб иш олиб борадилар.

Тошкентдаги қайноқ адабий ҳаётнинг жўшқин оқимидан Ойдиннинг ҳам ижоди ўз мавжларини кўрсатиб бораётганини кўриб, ҳамма қувонади.

Бир куни нашриётдан чиқиб, Тошкентнинг Карл Маркс кўчасидан кетаётган эди, Ойдин китоб магазинидан икки қиз ва бир йигит чиққанини кўрди. Уччасининг қўлида китоб. Ойдин дарров ўзининг «Чечан қўллар»ини, таниди, юраги гупиллаб кетди, ҳатто шу камтарин шоиранинг юрагини шуҳратнинг иссиқ еллари елпиб кетдию шуни мен ёзганман, қалай маъқулми? Қаери ёмон, ёки ҳаммаси беҳуда гапми? — дегиси келди. Лекин индамай

улар орқасидан кетди. Комсомол кийимидаги, сочларини қисқа қилиб кесган қиз китобнинг бир ерини очиб ўртоғига ўқиди:

«Қизил аскар чопонига
Пахта солиб бўлмайди.
Емғир ва қор ёққанида
Уни кийиб бўлмайди».

Ўзининг бу сўзлари алоҳида жаранг касб қилиб, Ойдинни ҳаяжонлантиради. У бенхтиёр табассум қилди. Худди шу орада иккинчи бир қиз деди: эсингда борми, қандай бир шоир:

«Қизил аскар чопонига
Пахта солиб тепчинглар»,—

деб ёзган эди. Ўшанга яхшилаб берилган жавоб,— деди.

Ижодкор учун бундан ҳам катта мукофот бормикан! Инқилоб хиёбонига етиб қолганда ҳалиги қизлар шу ердаги катта бино олдида турган бир тўда йигит-қизлар гурунгига қўшилиб кетди. Шу гурунгдаги қизлардан бирини Самарқанд «Ҳужум» фабрикасида учратгани бир қизга ўхшатгани учун Ойдиннинг хаёли ўшанга кўчди, хаёллар бешигида йўлида давом этди.

* * *

Зумрад. «Ҳужум» фабрикасининг инженер қизи Зумрад, бахти тонгдай кулган, озод, ишчан Қодир қизи Зумрад Ойдиннинг кўз олди-

дан кетмай қолди. У шоирнинг юрагини безовта қилади, сатрларга киришни хоҳлайди: Ойдиннинг ижоди ҳам қалбидай очиқ.

Машиналарни бошқарган Зумрад — Ойдиннинг илк ёзаётган ҳикоясининг қаҳрамони бўлди. Ҳикояда Ойдин фабрикага оддий ишчи бўлиб кирган Зумраднинг ишлаб, ўқиб, инженер даражасигача кўтарилганини бадиий образларда самимий тасвирлайди.

Китобхонлар томонидан яхши қабул қилинган бу ҳикоя ўзбек адабиётига ўз орқасидан эргашган дугоналари ҳақидаги ҳикоялар тизимини, очерклар дастасини олиб кирди. Кейинчалик бу ҳикояларни тўплаб, «Қизларжон» деб ном қўйди. Бу китоб ҳам «Чақалоққа чакмонча» номли ҳикоялар тўпламидай қўлдан-қўлга ўтиб кетди.

Ойдин ҳамма вақт ёзди. Ёзиш билан бирга нашриётдаги ишини ҳам давом эттирди. Ойдин нашриётда тўла беш йил ишлади. Сўнг-ра ёзувчилар союзида ишлашга тўғри келди. «Партия мени шу ерга лойиқ кўрар экан, ишлайман. Лекин уддасидан чиқа олармиканман, ўргатарлар, ёрдам берарлар», деди ўртоқларига. Уни Ўзбекистон Совет Ёзувчилари союзи президиумининг секретари қилиб тайинладилар.

Ойдин ҳамма вақтдагидай бу ерда кадр тайёрлаш даражасига жуда катта аҳамият берди. Зўр бериб ёшлар билан ишлади. «Ҳамма нарсани кадрлар ҳал қилади», деди ўртоқ Сталин. Социализм қураётган буюк халқнинг адабиётига ҳам кадрлар керак, келажакдаги машҳур ёзувчилар — ҳозир қўлига қалам олиб, машқ қилаётган мана шу ёшлардан ўсиб чиқади. Бу ёшларнинг баъзилари заводлар-

нинг цехларида ишларини тамомлаб ўзларининг шеърлари ёки ҳикояларини кўтариб ёзувчилар союзига келади. Бошқа бирлари техникум ва бошқа ўқув юртларидан шу ерга келадилар-да, Ойдин опанинг олдида соатларча ўтириб, ўз асарларига маслаҳат оладилар.

Ойдин учун ҳаммадан қувонарлиси шуки, бу келаётганлар ичида қизлар кўрина бошлади. Булар ҳозир техникумларда ўқийдилар — ёзувчи бўлишни истайман, мен ҳам ёзувчи бўлармиканман, Ойдин опа, дейди бири ва худди ҳозир Ойдин опа, албатта бўласан, деса олам гулистон. У катта ёзувчи бўлиб кетаётгандай кўзларини Ойдин опага умид билан тикади. Ойдин опага бу туйғулар — ёш ҳаваскор юракнинг бу хил ўти таниш. У ҳалиги қиз ёзган шеърни диққат билан ўқиб чиқади-да: «Албатта ёзувчи бўласан», дейди. Бу сўзларни эшитган қиз юрагининг қинидан чиқиб кетишидан қўрққандай чап қўли билан босади, умид ва келажакдаги шараф туйғуларини бир нафас аллалайди. Ойдин давом этади. Лекин ёзувчи бўлиш учун жуда-жуда кўп ўқиш керак. Турмушни ўрганиш керак, синглим, ниҳоятда қунт билан ҳар бир ёзилган асарнинг ҳар бир сатри устида ишлаш керак. «Айтаберинг, яна нима керак, ҳаммасини қиламан, ҳаммасига тайёрман», дейди дилида ҳалиги ёш қиз. Ўзи бутун вужуди билан тинглайди — дам Ойдин опага, дам ҳар ер-ҳар ерига чизиб қўйилган ўз шеърига қарайди, қараб, унинг сўзларини, маслаҳатларини ташналик билан тинглайди... Бу қиз эшикдан чиқishi билан бошқа биров киради. Учинчиси... тўртинчиси...

Ойдин қувониб-қувониб улар билан ишлай-